

UTARRAMCHARITRA

A DRAMA IN SEVEN ACTS

TRANSLATED FROM SANSKRIT INTO MARATHI

BY

PARSHURAMPANT GODBOLE

ACCEPTED BY

THE DUKINA PRIZE COMMITTEE

BOMBAY:

PRINTED AT L. M. D'SOUZA'S PRESS:

1859.

उत्तररामचरित्र नाटक

समाप्ति.

हा पंथ संस्कृत मूल पंथावरून

मगरी मापित

परशुरामपंत गोंडबोले

सानी केसा.

तो दक्षिणाप्रैत्रकमीटीने पसंत करून

मुकाम मुंबई येथे ;

एक. एम. वीमोजा स.व्या आपस्वान्यात आपसिद्ध.

इसवी सन १८५९.

शके १७८१.

प्रस्तावना.

धारानामक राजधानीत भोजराजाजवळ बहुत पंडित होने, न्यांत कालिदासाच्या बरोबरीचा भवभूति ह्यांनाचें एक पदा विद्वान् कवि होता. न्यानें संस्कृत भाषेत तीन उत्तम नाटके केलीं. एक मालतीमाधव, एक वीरचरित्र, आणि एक उत्तररामचरित्र. न्यांत उत्तररामचरित्र हें नाटक विशेषकरून विद्वानांस मान्य व रसिकजनांस प्रिय असें आहे. नाटकाचे जे गुण ते सर्व ह्या नाटकांत कवीनें आणिले आहेत. परंतु हा ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहे ह्याणून न्यांतील रस संस्कृत भाषा जाणणाऱ्या पुरुषांस मात्र प्राप्त होतो. प्राकृत जनांस दुर्लभ. तो सर्वांस प्राप्त व्हावा ह्या उद्देशानें न्या नाटकाचें हें मराठी भाषांतर केलें आहे.

न्या कवीनें जो आपल्या ग्रंथांत रस उभा केला आहे तसा रस साधणें इतरांस फार कठीण आहे. तथापि यथामति साधवला तितका साधला आहे. आता याहून उत्तम प्रतीचें भाषांतर होई तोंपर्यंत हें हार्ती घेण्यास रसिकजन अनमान करणार नाहीत अशी ह्या भाषांतर कर्त्यास आशा आहे.

संस्कृत भाषेच्या आंगी शब्दप्रौढी, शब्दलालिम्य, अर्थ-प्रौढी, अर्थलालिम्य, अर्थगांभीर्य, मनोरंजकता, इत्यादि गुण आहेत, तसे ह्या मराठी भाषेत नाहीत, ह्यामुळे, आणि कविताशक्ति

असावी तशी नाही ह्यामुळे, संस्कृतांतल्या प्रमाणे रसपरिपाक उतरणार नाही हे ही उघडच आहे.

मूळ संस्कृतग्रंथांचे हे भाषांतर असे झटले, परंतु केवळ शब्दास शब्द अशा रीतीने केले असे नाही. क्वचित्स्थळी न्यून-नाधिक्य केले आहे.

मूळग्रंथ गद्यपद्यत्मक आहे. व्याप्रमाणे ह्यांत ही गद्यांचे ठिकाणी गद्ये आणि पद्यांचे ठिकाणी पद्ये केली आहेत. श्लोकांची वृत्ते मूळग्रंथाप्रमाणेच सर्व आहेत असे नाही. ज्या ठिकाणी असे साधले त्या ठिकाणी तसे केले आहे. कितीएक ठिकाणी आर्या आहेत. कितीएक ठिकाणी साक्या, दिंड्या, ओंव्या, पदे, अशी ही प्राकृत काव्येच्या चालीप्रमाणे पद्ये केली आहेत.

ह्या ग्रंथास उत्तररामचरित्र हे नांव ठेवण्याचे कारण हेच की, भगवान् रामचंद्र अयोध्यापुरीत सिंहासनाखंड झाल्यावर जे चरित्र झाले ते ह्या ग्रंथांत वांधले आहे.

मूळग्रंथाचे सात अंक सगळे भाग आहेत, व्याप्रमाणे येथे सात अंक केले आहेत. पहिल्या अंकांत लोकापवादांमुळे रामाने सीतेचा त्याग केला आहे; दुसऱ्या अंकांत शत्रुकवधाच्या निमित्ताने रामचंद्र पंचवटीस गेला आहे; तिसऱ्या अंकांत सीतेच्या विरहाने रामास फार शोक झाला आहे; चवथ्या अंकांत वाल्मीकिमुनीच्या आश्रमास कौसल्या, जनक, वसिष्ठ हे गेले आहेत. पांचव्या अंकांत चंद्रकेतु आणि लव, कुश ह्यांचा युद्ध प्रसंग झाला आहे; सहाव्या अंकांत रामाची आणि लव, कुश ह्यांची भेट झाली आहे; आणि सातव्या अंकांत सर्वांच्या भेटी होऊन वाल्मीकिमुनीने रामाची आणि सीतेची भेट करून दिली आहे.

मूलग्रंथांत संस्कृत भाषा आणि खालभाषा अशा दोन प्रकारच्या भाषा आहेत, परंतु ह्या भाषांतरांत एक पराठी भाषा मात्र आहे. कोठे कोठे हवतेतसे पराठी शब्द न सुचल्यापुढे निरुपाय होऊन संस्कृत भाषेतले शब्द घेतले आहेत. तथापि म्यांच्या अर्थ समजण्यास न्याच्या पुढाचे खालच्या आंगाम टिपा घेतल्या आहेत.

हा ग्रंथ बहुतेकरून परस्पर संभाषणरूप आहे. ह्यांत आरंभी वोलणाराचे नांव लिहून पढें न्याचे वोलणे लिहिलें आहे. ज्या ठिकाणी दोहोंकडे () अशा खुणा करून जें म्यांच्या मध्ये वाक्य लिहिलें आहे त्या ठिकाणी तें वाक्य अर्थ संगतीकरितां कवीचे आहे असें समजावें.

नाटक ग्रंथ जो कोणी वाचावयास घेतो त्यानें इतिहास किंवा वखर इत्यादि ग्रंथांप्रमाणें साधे रीतीनें एक सारखें वाचूं नये. परस्पर भाषणाची लोकरीति मनांत आणून उच्च, नीच कोमल कठोर अशा स्वरभेदानें वाचावें, सणजे वाचणाऱ्यांच्या व ऐकणाऱ्यांच्या मनांत रसाविर्भाव होतो.

ह्या नाटकांत करुणरस आणि शृंगाररस हे प्रधान आहेत. शृंगार आहे तो विप्रलंब शृंगार, सणजे वियोग काळीचा शृंगार वर्णिला आहे.

हें भाषांतर यथापति केलें आहे. ह्या ग्रंथांत चुक्या अर्थाविषयी आणि शब्दाविषयी पुष्कळ असतील, परंतु म्यांजकडे दृष्टि न देतां गुणलेशाकडे दृष्टि देऊन उर्जे असेल तें पूर्ण करणें आणि ग्रंथास मान देणें हें विद्वानांस भूषण आहे.

(६)

ह्याप्रमाणेच दक्षिणाप्रैज कमिटीतील सभासद ह्यांनी हा ग्रंथ मान्य करून ते भूषण मिळविले येणेकरून लोकांस नवीन ग्रंथ करण्या-विषयी उत्तेजन दिल्याप्रमाणे होऊन तद्वारा ते लोकोपकाराचे वि-भागी झाले आहेत. .

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक १.

स्थल.

अयोध्येतील राजमंदिर.

पात्रें.

सूत्रधार.	नाटककर्ता.
नट	व्याचा सोबती.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
सीता	व्याची स्त्री.
कंचुकी.	चोबदार.
अष्टावक्र.	वसिष्ठ शिष्य.
लक्ष्मण.	रामचंद्राचा भाऊ.
द्वारपालिका	अंतःपुरांतील बासी.
दुर्मुख.	बातमीदार.

मंगलाचरण.

पद.

गणरायालौकरयावें ॥ गणरायालौकरयावें ॥ ध्रुवपद ॥
करुनिदयादीनावरसदया ॥ सहजबुद्धिबळयावें ॥ गण० ॥ १ ॥
सुरनरकिंनरध्यातीतुजला ॥ विघ्नविनाशाधावें ॥ गण० ॥ २ ॥
शिवसूतमंगलदायकदेवा ॥ दासांमंगलाधावें ॥ गण० ॥ ३ ॥

आणिककांहिनमार्गेआतां ॥ कार्यसिद्धिलान्यावे ॥ गण० ॥ ४ ॥
नारायणसुतविनवितसेकीं ॥ येउनिपददावावे ॥ गण० ॥ ५ ॥

आर्या.

हाप्राचीनकवीला संततमाझाअसीनमस्कार ॥

ज्यांच्याअनुग्रहाने वाणीपावेनमी सुधासार ॥ १ ॥

(मंगलाचरण झाल्यावर सूत्रधार ह्मणतो.)

होहो, फार विस्तार कशास पाहिजे. आज मी भगवान् श्री महाकालेश्वर ह्याच्या यात्रेच्याठर्या महाजनांस विनंती करितों. अहो, आपण जाणतच आहां कीं, काश्यपगोत्रोत्पन्न, ज्याला श्रीकंठ हेंही नाम शोभते, असा काव्यालंकारनाटकादिसकलकलाभिज्ञ भवभूतिनामा महाकवि आहे.

आर्या.

ब्रह्मालातशिंज्याला १वाग्देवीहोउनी १सुवशराहे ॥

हा, ॥तत्कविरचितोत्तर रामचरित्र १प्रयोगकरिताहे ॥ २ ॥

भवभूति कवीने जें उत्तररामचरित्र ह्या नांवाचें नाटक केले आहे त्याचा प्रयोग (खेळ) तुहां पुढें करितों. तर इकडे तुमचें अवधान असावें.

हा मी **कार्यवशें करून अयोध्यावासी आणि त्या काळा-
असा झालों आहे. (इकडे तिकडे पाहून ह्मणतो.) अहो रा-
क्षस कुलाचा संहार करणारा जो महाराज रामचंद्र ह्यांचा हा
११अभिवेकोत्सवाचा समय आहे. ह्या समयी रात्रदिवस अखंडानं-

अमृततुल्य. १ज्याभवभूतिल. १सरस्वती १अनुकूल ॥मी.

१खेळ. कर्तवी कामाकरितां. ११राज्यभित्तवाउत्सव.

दाची वृद्धि असावी. असें असतां राजवाड्यापुढे आज कोठें गडबड दिसत नाहीं हे काय ?

(नठ प्रवेशकरून, आसमंतात्भार्गी अवलोकन करून ह०)
हेसूत्रधारा, तुला समजलें नाहीं काय ? अरे, लंकायुद्धांत ज्यां-
शीं सख्य झालें होतें असे मोठमोठे वानर आणि राक्षस लंकेहून
येतांना बरोबर आणले होते, अग्नि राज्याभिषेकाच्या समारं-
भाकरितां देशोदेशींचे राजर्षि ब्रह्मर्षि आदिकरून मोठमोठे लो-
क मिळाले होते, त्यांच्या सत्काराकरितां इतके दिवस गडबड
चालली होती. आतां ते सर्व लोकमहाराजांनें आपापल्या स्थानास
परत पाठविले. आतां कशाची गडबड असणार ?

सूत्रधार—होय खरी गोष्ट. (स्मरल्यासारखें करून.) हो,
सांप्रतकाळीं आणखी असें झालें आहे.

साकी.

अरुंधतीसहसिष्ठेऽनिरामाच्याज्यामाता ॥

व्याहीगेल्या तदाश्रमात्सुखवायांजामाता ॥ ३ ॥

नट—सूत्रधारा, मला ठाऊक नाहीं लणून मी विचारतो. जा-
माता हटला हा कोण ?

सूत्र०—तुला नाहींका ठाऊक ? सांगतो ऐक.

आर्या.

शांतानाम्नेपूर्वी दशरथराजासजाहलीकन्या ॥

तेजेंअमध्यभावे लीमपदालसमर्पिलीधन्या ॥ ४ ॥

अश्रुमास . नावई कन्यशृंग. लोस-
प्रादावेच आपत्यव्हावे लणून शिकली.

साकी.

विभांडकाचासुतजोऋष्यशृंगतयानेंकेला ॥

षाणिग्रहशांतेचातेणेंतोजामाताझाला ॥ ५ ॥

आर्या.

सांप्रततेणेंद्वादश वार्षिकआरंभिलेंमहासत्र ॥

तेंकौतुकदेखाया ऋश्वशुरगृहालाहिधाडिलेंपत्र ॥ ६ ॥

साकी.

जाणुनिजामाव्यनैन्यायाआग्रहकारचिकेला ॥

गर्भवतीहीसीताटाकुनिऽगुरुजन॥तिकडेगेला ॥ ७ ॥

असो, हें आपणास कशास पाहिजे. चला आपण आप-
ल्या जातीच्या चालीप्रमाणें राजद्वारीं जाऊन राजाची स्तुति
करूं.

नट—तर मग, राजाची उत्तमप्रकारें स्तुति करण्याचा शुद्ध प्र-
कार कोणता तो आपणच सांगावा.

सूत्र—मारिषा, ऐकतोस? असें आहे.

आर्या.

॥वाग्व्यवहारकरावा **अनिघतेलानसेकुठे†धारा ॥

स्त्रीच्यापरिवाणीच्या †साधुर्वीलोक‡दुर्जनचिसारा ॥८॥

नट—अतिदुर्जन असें कां ह्मणाना? वाणीला स्त्रीची उपमा दि-
ली, ह्यावरून माझ्या मनांत आलें.

*विवाह. †यज्ञ. ‡दशरथाच्या घरास. §कौसल्यादि वडील
मंडळी. ॥ऋष्यशृंगाच्या आश्रमासं. ॥भाषणक्रिया.

**स्तुत्यपणासं. †आश्रय किंवा ठिकाण. ‡चांगुलपणा-
॥८॥

आर्या.

जन*सापवादसीति विषयींहेनवलकेवढेमोटें ॥

रक्षो†गृहवासखरा मानितिजन‡अग्निशुद्धिलाखोटें ॥ ९ ॥

सूत्र०—असें झालें आहे खरें, मला वाटतें जर ही वार्ता राजा रामचंद्राच्या कानावर गेली तर फार वाईट होईल. काय होईल तें होऊ.

नट—असो, ऋषि आणि देवता सर्वप्रकारें कल्याण करतील. (असें बोलून इकडे तिकडे फिरतो.) कायहो, ह्यासमयीं रामचंद्रमहाराज कोठें आहेत बरें? (ऐकलेंसें करून ह्म०) हां लोक असें ह्मणतात.

ओंव्या.

‡कन्याआणि॥जांवाईयांतें ॥ संतोषवावयांदोघांतें ॥

जनकराजाअयोध्येतें ॥ आलाहोतासकुटुंब ॥ १० ॥

येथेंचारमासराहोन ॥ परमोत्सवेंघालवूनिदिन ॥

घेऊनरामाचेंअनुमोदन ॥ †विदेहनगरांपेंगेला ॥ ११ ॥

यास्तवसीतेचेंमानस ॥ स्वस्थनार्हींरात्रंदिवस ॥

**बंधुजनाचावियोगतीस ॥ दुःखप्रदझालाअसे ॥ १२ ॥

असतांरामचंद्र††धर्मासनीं ॥ ‡वार्ताऐकिलीहेकानीं ॥

सीतासांवनकरावयालागुनी ॥ ††अंतःपुरींप्रवेशला ॥ १३ ॥

*निंदाकरणारा. †रावणाच्याघरीं राहणें. ‡सीता अर्नीत जाऊन शुद्ध झाली ह्या गोष्टील. †सीता. ††रामचंद्र. †मिथिला पुरास. **मातापितरांचा. ††सिंहासनीं. ‡सीता अस्वस्थ आहे अशी. ††सीतेच्या मंदिरांत.

(असें बोलून दोघे निघून जातात.)

ही पुढील कथेची *प्रस्तावना.

(तदनंतर आसनस्थित रामचंद्र आणि सीतायेतात.)

राम०—हेदेवी जानकी, सावध हो. असें कायकरतेस ? ते गु. रुजन आपणास सोडून जाण्यास इच्छित नव्हते, परंतु काय करतील. अडचणीमुळे व्हांस जाणें प्राप्त झालें. असें आहे पहा.

श्लोक.

कीं[†]अनुष्ठाना[†]निव्यव्व †स्वात्रंज्यालागिंमोडितें ॥

‡संकटा॥आहिताग्नीची ॥प्रव्यवायेंगृहस्थता ॥ १४ ॥

सीता—महाराज, हें मी जाणतें, पण काय करूं. **बंधुजनांचा वियोग दुःख फारदेतो. सर्ववडील माणसें एकदांच निघून गेलीं, यामुळे चित्तास स्वस्थता वाटत नाहीं.

राम०—खरेंच आहे. संसारांतील जितके पदार्थ जितके वृद्धय-मर्म भेदणारे आहेत. ह्मणूनच जे विचारशील मुनि आहेत ते सर्वसंगपरिव्याग करून अरण्यांत जाऊन स्वस्थ राहतात.

(इतक्यांत कंचुकी येतो.

कंचुकी—हे रामभद्र, (इतकेंच अर्धबोलून शंकित होती.) अ-हो महाराज.

राम०—(किंचित् हास्य करून.) नांवकशासाठीं फिरविलें ?

*सूचना. †अनुष्ठानाची आवश्यकता. ‡स्वतंत्रपणा ठेवीत नाहीं.

‡संकट हेणारी. ॥साधिकांगृहस्थाची. ॥क्रियावैगुण्यानें.

**आतप्रियता सासृवांची.

तुम्ही वडिलांच्या पदरच्या मनुष्यांनी रामभद्र ह्मणार्हे हा-
च सन्मान मला शोभतो. तर परिपाठप्रमाणेच बोला-
वे. मनांत कांहीं शंका आणूनये.

कंचुकी—ऋष्यशृंगमुनीच्या आश्रमापासून अष्टावक्र आला
आहे.

राम०—मग त्याला इकडे येण्यास इतका उशीर कां? लौकर
येऊंदा.

कंचुकी—आज्ञा महाराज. (बाहेर जाऊन अष्टावक्रास आंत
पाठवितो.)

अष्टावक्र—(आंत येऊन.) तुम्हां उभयतांचें कल्याण असो.

राम०—आर्या, मी वंदन करतां. येथें आसनावर बसावें.

सीता—माझाही प्राणाम तुम्हांस असो. सर्व वडील माणसें खु-
शाल आहेत कीं? आणि शांता वन्सें खुशाल आहेत ना?

राम०—आप्तचा मेव्हणा भगवान् ऋष्यशृंग याचें यज्ञानुष्ठान
कर्म निर्विघ्नपणें यथास्थित चालत आहे कीं? आणि मा-
झी भगिनी शांता आका खुशाल आहेना? आणि ती प-
तीच्या आज्ञेत राहून त्याचें मन सुप्रसन्न राखित आहेना?

सीता—तीं आपचें स्मरण करतात काय?

अष्टावक्र०—(खाली बसतो.) तुमचें स्मरण करतात यांत काय
संशय. हे देवी सीते, भगवान् वसिष्ठगुरु ह्यांनीं तुला असें
सांगितलें आहे. कीं,

श्लोक.

विश्वंभराप्रसवलीतुजराजुकृत्ये ॥

अहेप्रजापतिसमानपिताहिन्ये ॥

पृथ्वी.

जिनकसाजा.

तूसून जाहलिसव्यावर *पार्थिवाची ॥

ज्याचा असे कुलगुरू रविमीतसाची ॥ १५ ॥

ह्यापेक्षा अधिक तें तुला काय द्यावें. आतां आह्मी एवढेंच इच्छितो कीं, तुला म्हीरपुत्र व्हावा आणि तो आह्मी डोळ्यांनीं पहावा. तर प्रकृतीला जपतजा.

राम०—हा त्यांनीं आह्मांवर अनुग्रहच केला. कां कीं,

आर्या.

साधारणसाधूंची धांवें †अर्थाकडे सदावाचा ॥

परिह्या आद्य ऋषींच्या वाणिकडे ‡अर्थधांवतोसाचा ॥ १५ ॥

अष्टा०—राजा, तुला अरुंधतीनें, तुझ्या आयांनीं, आणि शांता देवीनें निरनिराळें वारंवार सांगिततलें आहे, कीं, जानकी गरोदर आहे, जर तिला एखादा डोहळा झाला तर तो लागलाच अवश्य पूर्ण करावा.

राम०—ही जें सांगते तें मी करीतच आहे.

अष्टा०—बाई जानकी, तुझ्या नणंदेचा पति ऋष्यशृंग यानें तुला सांगितलें आहे कीं, वत्से तूं गर्भिणी आहेस, तुझे दिवस भरत आले झणून तुला इकडे आणिलें नाहीं. याचा तूं खेद करूनको; आणि तुला कर्मणूक व्हावी झणूनच रामचंद्रास तेथें ठेविलें आहे. आतां तूं मांडीवर पुत्र घेतला आहे असें मी पाहीन.

राम०—(आनंदयुक्त होऊन आणि किंचित् हास्य करून झ०)
मुने, वसिष्ठ गुरूंनीं आणखी कांहीं मला आज्ञा केली आहे काय ?

*श्रेष्ठ राजांची. †सूर्य. ‡पराक्रमी. §होणाऱ्या गोष्टी-माखी वाचानिघते. ॥ जशीवाचा निघेल तशीगोष्ट घडते.

अष्टा०—होय, ऐकावें. वसिष्ठानां आणखी असें सांगितलें आहे.

आर्या.

आह्मी* जामाव्याच्या दीर्घा† सत्रांत गुंतलीं सारे ॥

तूं बालराज्यहिनवें लणुनितुलाएकसांगतो बारे ॥ १७ ॥

तूं लोक‡ रंजनाच्या घर्नीं रामाकरून को१ तोटा ॥

न्यापासुनियशमिळवी इतरधनाहूनिला भहा॥ मोटा ॥ १८ ॥

राम०—हां असें काय? तर गुरु वसिष्ठ आज्ञा करतात तसेंच करीन. पहा.

आर्या.

जनरंजनाहूनिमला स्नेहदयासौख्यहें अधिकनाहीं ॥

किंबहुना जानकिही टाकलियामजनसे व्यथाकांहीं ॥ १९ ॥

सीता—ह्या मुळेंच तुहांला रघुकुळांत धुरंधर लणतात.

राम०—कोण आहेरे तिकडे? ह्या अष्टावक्राची नीट स्वस्थता करा.

अष्टाव०—(उठून इकडे तिकडे पाहून लणतो.) अहो कुमार लक्ष्मण आला. आतां आपण जावें. (असें बोलून निघून जातो.)

लक्ष्मण—(प्रवेश करून) ज्येष्ठ भ्रात्याचा जय असो. हे रामचंद्रा, त्या चिताच्यानें आपल्या आज्ञेप्रमाणें ह्या पटावर रामचरित्राचीं चित्रें काढून आणलीं आहेत. हीं आपण पहावीं.

राम०—कसा लक्ष्मणा, हा चित्रपट स्वां विळेवर आणिला. खिन्न-

* ऋष्यशंभाच्या.

† द्वादशवापकयज्ञ समारंभांत.

‡ लोकांस बरे वाटण्याच्या. १ कमताई आळस. ॥ लोकं रंजनः

झालेख्या सीतेच्या अंतःकरणास कसें रंजवावे हे तूं चांगलें जाणतोस. बरे आण पाहूं. हे चरित्र कोठपावेतों काढलें आहे ?

लक्ष्मण—अग्नीमध्ये सीतादेवीची शुद्धि झाली एथपर्यंत आहे.

राम०—हर हर काय गोष्ट झाली ही!

आर्या.

हीजातीनें शुद्धा हिजलानलगेत *पावनें अन्धे ॥

तीर्थांलाअग्नीला द्यावीकोणेंपवित्रताधन्धे ॥ २० ॥

लक्ष्मण—हे देवी, हे यज्ञसंभवे, हे जानकी, रूपाकर. हा तुला यावज्जीव प्रणाम असो.

राम—(खिन्न होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

†कष्टेजनासकुलजेअनुरंजवावे ॥

जेमीदुरुक्तवदलोतुजतेनसावे ॥

जेनिन्धसुंदरसुगंधिशिरीधरावे ॥

तेपुष्पकायचतुरेचरणेचुरावे ॥ २१ ॥

सीता—असो तें प्राणनाथा, आतां काय व्याचें. तुमचें चरित्र चितान्यानें कसें काय काढलें आहे तें पाहूं या आपण.

(उठून पुढे सरते)

लक्ष्म०—हा चित्रपट, पहावा.

सीता—(निरखून पाहते.) हे वरल्याआंगी काढले आहेत हे कोण ? हे जसे कांय माझ्या प्राणनाथाची स्तुति करीत उभेसहिले आहेत.

*पवित्र करणारी. † जनाचें अनुरंजन थोरांस कळिण आहे.

लक्ष्मण—हे जानकी, हीं *सरहस्य †जृम्भकान्नें होतः प्रथम हीं कशाश्वमुनीपासून विश्वामित्रऋषीस प्राप्त झालीं, त्यानें ताटकावधप्रसंगी आमच्या रामचंद्रास कृपाकरून प्रसाद झणून दिलीं.

राम०—हे जानकी, ह्या दिव्यान्नांस वंदन कर. हीं,

ओंव्या.

पूर्वीब्रह्मादिकअतिहर्षे ॥ †ब्रह्महिताच्याउत्कर्षे ॥

तपकरितांलोटलींवर्षे ॥ सहस्रांचीसहस्र ॥ २२ ॥

अनंतकाळतपाच्याअंती ॥ पुराणमुनीपाहतीचितीं ॥

हींचदेखिलींअस्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजे ॥ २३ ॥

सीता—ह्या अस्त्रदेवतांस माझा नमस्कार असो.

राम०—आतां हीं दिव्यान्नें सर्वप्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

सीता—हा मजवर अनुग्रहच झाला.

लक्ष्म०—आतां येथून पुढें हा मिथिलानगरींतील वृत्तांत आहे.

सीता—(हर्षपावून.) अहो! नवीन फुललेल्या नलिकमलासारखा ज्याचा श्यामवर्ण आहे, स्निग्ध कोमल आणि †मांसल असा ज्याचा देह आहे, †मामाजी विस्मित होऊन ज्याकडे प्रेमानें पाहत आहेत, ज्यानें लीलेंकरून शिवधनुष्य भंगिलें आहे, आणि †काकपक्षिणीं ज्याच्या मुखास फारच शोभा आली आहे, असा हा माझा प्राणनाथ येथें लिहिला आहे. असें दिसतें!

*मंत्रविधानसहित. †जृम्भकनामक अन्ने. †ब्रह्मप्राप्तीच्या.

‡पुष्ट.

‡दशरथ.

‡मूलपानीं.

लक्ष्मण—हे आर्ये जानकी, इकडे पहा.

दिंडी.

वसिष्ठादिकपातलेषराव्याही ॥

तयांपूजीतवतात लवलाही ॥

पहागौतमहाशतानंदतोही ॥

जनकरायाचाउपाध्यायपाहीं ॥ २४ ॥

राम०—प्रिये, हें पाहिलेंना? हें पहावयाजोगें आहे.

आर्या.

कींजनकरघुकुलांचा कोणासंबंधतेप्रियअसेना ॥

जेथेंदेताघेता कौशिकमुनिज्यांतभेदगवसेना ॥ २५ ॥

सीता—हे तुझी चवघेही भाऊ व्या काळीं केशखंडनरूप मंगल-
विधि संपादून विवाहदीक्षा घेऊन बसलां आहां. आ-
णि मीही व्याचकाळीं व्याचठिकाणीं जाणों आहे असें म-
ला वाटते.

राम०—मलाही असेंच वाटते.

श्लोक.

वाटेमलासमयसुंदरितोअसेहा ॥

हस्तेतुझ्यापुरविलीममंमानसेहा ॥

शोभेतसाचिधृतकंकणधपाणितोकीं ॥

भासेमहोस्सवचिहाधृतमूर्तिलोकीं ॥ २६ ॥

लक्ष्मण०—ही तूं जानकी, ही आर्या ॥मांडवी, आणि ही वधूश्रुत-
कीर्ति.

आदरनिं. पहिला विवाहाचा समय तोचहा. मनांतीलइच्छा.
हस्ततुझा. ॥भरताची स्त्री. ॥शत्रुघ्नाची स्त्री.

सीता—लक्ष्मण भावोजी, आणि ही चवथी कोणहो?

लक्ष्म०—(लज्जित होऊन किंचित् हास्यकरून मनांत ह्मणतो.)

काय ही जानकी, ऊर्मिलेविषयीं मल्ल विचारते. अ-

सो, आतां दुसरें कांहीं दाखवितों. (उघडपणें.) हे

जानकी, तें कशाला पाहिजे. पुढें पहावयाचें तें पहा. हा

भगवान् भार्गव परशुराम पाहिला ?

सीता—(अंगसंकोच करून.) ह्याला पाहून मला भय वाटतें.

राम—हे ऋषे तुला नमस्कार असो.

लक्ष्मण—हे जानकी, हाच भार्गवराम आमच्या रामचंद्रानें (इत-
कें अर्थें बोलतांच.)

राम०—(तिरस्कार करून.) अरे तें असूंदे. अजून पुष्कळ
पहावयाचे आहे. पुढें दाखीव.

सीता—(प्रीतीनें बहुमानपूर्वक रामाकडे पाहून ह्म०) प्राणना-
था, ह्या विनयगुणानें तुझी फारच शोभतां !

लक्ष्मण—आतां हे आपण अयोध्येस आलों, पहा.

राम—(डोळ्यांस पाणी आणून.) हाय हाय, ते दिवस वारंवार
आठवतात.

साकी.

असतां तात अह्मीजै नूतनदार † परिग्रहकेले ॥

चितिति ‡ मातासतत अह्मीं ॥ तेदिवस आपुचेगेले ॥ २७ ॥

(मनांत.) ही जानकीही व्यावेळेस.

दिंड्या.

कायवर्णूलावण्यजानकीचे ॥

* लक्ष्मणजी. † दशरथराजा. ‡ विवाह. § कैसल्यादिक.

॥ ते आनंदाचे.

कुटिल*कुंतलशोभतीमस्तकीचे ॥
 कळ्याकुंदाच्यातसेदंतजीचे ॥
 मुग्धहंसणेंपाहणेंबाळपणचें ॥ २८ ॥
 लाजवीजीस्वप्रभे†चंद्रिकेतें ॥
 दाखवीजीतेंसहज‡विभ्रमातें ॥
 अशापाहोनी§मधुरअवयवातें ॥
 मनीमातामानितीकौतुकातें ॥ २९ ॥

लक्ष्मण—ही मंथरादासी पाहिली काय ?

राम०—(उत्तर न करितां दुसरीकडे दृष्टि नेऊन ह्म०) अगे
 जानकी, हें पहा.

आर्या.

जोशृंगवेरगनरीं हिंगणतरुतोचहामलागमतो ॥
 जेथेंनिषादपतिशीं ॥स्निग्धाशींजाहलासमागमतो ॥ ३०

लक्ष्मण०—(हांसून मनांत ह्म०) कायहो मध्यममाता कैकेयी
 हिचीगोष्ट रामानें अगदींच गाळली !

सीता०—प्राणनाथा, तुझीं ह्याचठिकाणीं जटा वळत्या, नाहीं
 बरें ?

लक्ष्म०—शिवशिव काय सांगावें !

श्लोक,

टाकूनिपुत्रावरिराज्यसारें ॥
 ॥जे**वृद्धइक्ष्वाकुनिंसद्विचारें ॥
 तेंघेतलेंबाळपणींचरामें ॥
 अरण्यवास††व्रतपूर्णकामें ॥ ३१ ॥

*केश. †चांदण्यातें. ‡साहजिकलीलेतें. §मनोहर. ॥ स्नेहयुक्त.
 ॥ जें व्रत. ** इक्ष्वाकु कुळांतील वृद्ध राजांनीं. †† नियम.

सीता—ही भगवती भागीरथी. हिचेंउदक किती स्वच्छ आणि पवित्र है! माते तुला माझा नमस्कार असो.

राम०—हे रघुकुलदेवते गंगे, तुला नमस्कार असो.

ओंव्या.

सगरें*अश्वमेधमांडिला ॥ भूमीवरीअश्वसोडिला ॥
 तो†अमरनाथेहिरोनिनेला ॥ निजपदजाईलयाभये ॥ ३२
 तें‡अश्वसोधावयाधांवले ॥ ज्यांनींपृथ्वीचेभागभेदिले ॥
 ते‡कपिलतेजेभस्मझाले ॥ ‡स्वपिव्याचेपूर्वज ॥ ३३ ॥
 ऐकोनियांऐशीमात ॥ ॥खडतरतपकरीभगीरथ ॥
 दुःखेंसोशिलीअगणित ॥ तुझ्याप्रसादाकारणें ॥ ३४ ॥
 चिर॥दग्धांचियादेहांवरी ॥ मातेपडतांतुझीलहरी ॥
 तुझ्याप्रसादेंउद्धारकरी ॥ पूर्वजांचाभगीरथ ॥ ३५ ॥

अशी ती तूं आमची जननी होस, आणि ही सीता तुझी सून होय. हिचें कल्याण अरुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा.

लक्ष्म०—आर्या, स्मरण ओहेना? भरद्वाजऋषींनीं सांगितलेला चित्रकूठ पर्वताच्या वाटेवरचा यमुनानदीच्या कांठीं जो श्यामनामक मोठा वटवृक्ष होतातो हा.

सीता—प्राणनाथा, ह्या स्थलाचें स्मरण आपणास आहे कीं?

राम०—सखे, मी कसा विसरेन बरें? ज्या ठिकाणीं.

श्लोक.

**अलसलुलित,मार्गीचालतांश्रांतझालीं ॥

* यज्ञ. † इंद्रानें. ‡ कपिलमहामुनीच्यादृष्टितेजानें.

§ सगराचें. ॥ फारकठिण. ॥ बहुकाळ दग्ध होऊन पडलेले.

** आळसानें विकळ.

दृढतर*परिरंभदेउनीसांवरीलीं ॥

मृदुलकमलतंतुनुत्प्यहोतां†वदंगें ॥

पडुनिवृद्धदरिमाद्रयाघेतलीझोपसंगें ॥ ३६ ॥

लक्ष्मण—एथून विंध्यारण्यास आरंभ झाला. येथेंच विराध राक्षसानें आपणास अडविलें होतें.

सीता—पुरे पुरे, नको हें पाहणें. आतां प्रभूनें आपले हातांत तालपत्राचें छत्र घेऊन दक्षिणारण्यांत प्रवेश केला, तेंच आपण पाहूं.

राम०—हीं वनें कोणती समजलींना?

श्लोक.

जेथेंमुनीनदितटींजनजेंवि‡गेहीं ॥

वृक्षाश्रयेंवसतितींचतपोवनेंहीं ॥

§नीवारमुष्टिभरि॥पाचितजेथहोती ॥

सत्कारुनीअतिथिआपणसेविताती ॥ ३७ ॥

लक्ष्मण—पहा येथें वृक्षांच्या दाटींतून गोदावरीनदीचा प्रवाह चालला आहे, तेणेंकरून ज्याच्या गुहा नादयुक्त होत आहेत, असा आणि ज्यास निरंतर सजलमेघ आश्रयून राहिल्यामुळे ज्याची नीलकांति वृद्धिगत झाली आहे, असा हा जनस्थानामधला प्रस्रवणनामापर्वत.

राम०—सीते, हा पर्वत तुझ्या ओळखीचा असावा.

पद.

आठवतेंतुजकायसीते ॥ ध्रुवपद)

¶ह्याचगिरीवरी,आपणहोर्तो ॥ पाहत**निर्झर

* आलिंगनास.
। शिजलेले.

† तुझे अवयव. ‡ घरीं.
¶ प्रस्रवणनामक पर्वतावर.

§ तृणक्षान्य.
जलप्रवाह.

शोभासीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ १ ॥
 अपुलेमानस, स्वस्थकराया ॥ लक्ष्मणफार-
 झटेगेसीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ २ ॥
 दिवससुखाने, नेलेयेथे ॥ संगतिने* अनु-
 ज्याच्यासीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ३ ॥
 ह्याश्रीगोदा, वरिचेंकेले ॥ स्नानेपानेसेवन-
 सीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ४ ॥
 गोदावरिच्या, तीरीं आपण ॥ केलेफार विहा-
 रसीते ॥ आठवतेतुजकायसीते ॥ ५ ॥

दिंड्या.

एकेदिवशीं आपण एकेशयनी ॥
 एकमेकांसीकरी आलिंगोनी ॥
 कांहींकांहीं बोलतां मंदवचनी ॥
 आंगिउठलेरोमांच थरारोनी ॥ ३८ ॥
 एकमेकांशीं लावुनियां आंगा ॥
 गालगालाशीं भुजभुजासंगा ॥
 काढितां ही गोष्टीच्या प्रसंगा ॥
 मनीं नार्ही आणिलें क्रमभंगा ॥ ३९ ॥
 असें होतां आनंद उभयतां ॥
 रात्र सरली बोलतां बोलतां ॥
 नाहिं झालें ठावकें आपणां ॥
 काय आठवते सांगस खेतूतें ॥ ४० ॥

लक्ष्मण—ही पंचवटी, आणि तिजमधें पहा ही शूर्पणखा.

* बहुलक्ष्मणह्याच्या.

‡ क्रीडा.

‡ गोष्टीच्या क्रमाचा भंग.

सीता—हाय हाय, प्राणनाथा, आतां हीच तुमची माझी भेटनव्हे ?

राम०—अगेभिन्ने, हें चित्र आहे. आतांतें वियोगाचें भय मनांत आणूनको.

सीता—कसेंही असो, पण दुर्जन आहेत ते दुःख देतात.

राम०—हरहर, ही पंचवटीतली गोष्ट आतां वर्तमानकाळीं होत आहे असें वाटतें.

लक्ष्मण— (आपणासीं बोलतो.)

साक्या.

कनकमृगाचें* छद्मकरुनिजेंकर्म राक्षसेंकेलें ॥

†सद्यः कृतसेंदुःखदहोतेजरितेंगेलेंगतलें ॥ ४१ ॥

‡शून्यजनस्थानींजिकेलीं प्रभुनें ॥ विलापचरितें ॥

तींऐकुनिपाषाणहिरडतीवज्जट्टदयहीफुटतें ॥ ४२ ॥

सीता—(डोळ्यांस पाणीं आणून मनांत लक्षणतें.) हे रघुकुल-
भूषणा, प्राणनाथा, माझ्याकरतां तुला इतके क्लेश झालेना?

लक्ष्मण०—(रामचंद्राच्या नेत्रांतून अश्रुनिघतात असें पाहून
न्यास लक्षणतो.) महाराज हेकाय ?

दिंड्या.

॥ बाष्पवारीचे बिंदु गळताती ॥

॥ त्रुटितमुक्तासरजेविओघळती ॥

पडुनिधाराचहुंकडेपसरताती ॥

पहासांचविलेंतळेंभूर्डवरती ॥ ४३ ॥

जरीरोधियले ॥ विगतुंवांचिती ॥

* निम्नः † मारीचराक्षसानें. ‡ आतांचकेलेंसें. § निर्जन. ॥ विलापकृत्ये.

॥ नेत्रोदकाचे. ॥ त्रुटिलेल्यापसरांतून जरींभोतेओघळतात.

॥ दुःखाचेवेग.

तरीदाटुनेबाहेरनीघताती ॥
 ओष्ठनासापुटमंदकांपताती ॥
 लोकतेर्णेअनुमानकरीताती ॥ ४४ ॥

राम०—वत्सा लक्ष्मणा, काय सांगूं ?

श्लोक.

व्याकाळीजो*प्रियसखिवियोगेचिजन्मासआला ॥
 आशेनेजो†शमनविधिच्याक्रूरही‡सह्यझाला ॥
 तोदुःखाग्नीमजअनुभवाआज§दुर्वारयेतो ॥
 ॥दृन्मर्माचा॥व्रणकिणतसा॥वेदनाफारदेतो ॥ ४५ ॥

सीता—हाय हाय, ह्याकाळी प्राणपतीच्यावियोगाने दुःखित झाले असे मी आपणास पाहतें.

लक्ष्मण—(मनांत ह्मणतो.) असो आतां ह्या उभयतांस दुसरें कांहीं दाखवावें. (चित्रपटाकडे पाहून उघडपणे ह्म०) हा मन्वंतरीचा पुरातन गृध्रराज जटायो, आपणास वडिलाप्रमाणे मान्य. ह्याने ह्याच ठिकाणी पराक्रम केला, रावणापासून सीता सोडविण्यास.

सीता—हा ताता **गृध्रराजा, व्वां ††अपव्य स्नेहशेवटास नेला खरा.

रामचं०—हा ताता, हा कश्यपसुता, हा गृध्रराजा, जटायो, तुझ्यासारख्या महान् ††तीर्थरूप साधूचा लाभ आतां पुनः कोठचा होणार ?

* सीतावियोगे. † शमनोपायाच्या. ‡ सोसायाजोगा. § दुःसह.

॥ दृदयांतिल व्रणाचा घटा. ॥ दुःख. ** जटायो.

†† मुलावरची ममता. †† पवित्र.

लक्ष्मण—पहा, हा जनस्थानाच्या पश्चिमेकडचा चित्रकुंजवान्-
नामक दंडकारण्याचा भाग. येथेंच कबंध राक्षस राहत
होता. हें ऋष्यमूकपर्वतावरील मतंगऋषीचें आश्रम-
स्थान. आणि हें येथें श्रवणानामक सिद्धशबरीचें स्थान.
ह्याच्या पुढेंच हें पंपासरोवर.

सीता—हां, खरेंच, ह्याच ठिकाणीं प्रभूनें धैर्य सोडून कंठमोकळा
करून रुदन केलें नव्हे?

राम०—गे जानकी, हें पंपासरोवर फार रमणीय आहे.

श्लोक.

येथें जीं *मदकलहंस* पक्षवाते ॥

कंपातें धरितिस †नालतीचमाते ॥

‡बाष्पांच्यापरि §पतनोद्गमांतराली ॥

पंपेचीं कमलवने ॥ सुदृष्टशाली ॥ ४६ ॥

लक्ष्म०—हा पहा ॥ आर्य हनुमान्.

सीता—हाचतो, चिरकाल दुःखांत पडलेल्या ह्या जीवाचा उद्धार
करण्याविषयी प्रयास करणारा भाग्यशाली मारुति.

राम०—हा तसाच आहे खरा.

आर्या.

तोहासुतअंजनिचा प्रतापशालीअसानसेअन्य ॥

ज्याच्याभुजवीर्यबळें आह्मांसहजाहलींजगेंधन्य ॥ ४७ ॥

सीता—वत्सा, ज्यावर प्रफुल्लित कदंबवृक्ष पाहून मयूर नृत्य
करीत आहेत असाजो हा पर्वत दिसतो ह्याचें नांव कायब-
रें? तेथें वृक्षाखालीं बसलेला ज्याचीमुखश्री म्लान शाली

* मत्तकलहंस ह्यांच्या पंखांच्यावाच्यानें. † वेढांसुद्धां. ‡ अश्रूंच्या.
§ पडणें निघणें ह्यांच्या मधल्यावेळेंत. ॥ पाहण्यांत आलीं. ॥ श्रेष्ठ.

आहे, व जो सामर्थ्यवैभवानें मात्र शोभणारा, आणि जो मुहूर्तमात्र मूर्छित झाल्यामुळे व्हां रुदन करीत सांवरून धरिला असा हा प्राणनाथ येथें काढला आहे. असें दिसतें.

लक्ष्मण—सांगतो ऐक.

श्लोक.

तोहाआहे*कुसुमित*गिरीमाल्यवान्नामज्याला ॥

ज्याच्या†श्रृंगीससतवसतेनूतना‡मेघमाला ॥

राम०—(हें ऐकून ह्म०)

वेसाआतां‡विरमनपुढेपाहवे,तोच॥योग ॥

आलावाटेफिरुनिमजतोजानकीचावियोग ॥ ४८ ॥

लक्ष्मण—ह्यापुढे आपली, तशीच मोठमोठ्या वानरांची आणि राक्षसांची आश्चर्यकारक अशी कर्मे पुष्कळ पहावयाजोगी आहेत. परंतु ही जानकी पाहतां पाहतां थकली आहे, ह्यास्तव मी विनंती करितों कीं, आज आतां पाहणें पुरे करावें.

सीता—प्राणनाथा, ह्या चित्रदर्शनानें मला एक डोहळा झाला आहे. ह्यासाठीं माझी एक प्रार्थना आपणास आहे.

राम०—सखे, प्रार्थना असें कां ह्मणतेस. कायती आज्ञा कर ह्मणजे झालें.

सीता—असें कसें होईल. म्यां आपणास प्रार्थनाच करावी. ती हीच कीं, गंभीर आणि रमणीय अशा ॥वनराजांत जाऊन पुन्हा विहार करावा, आणि भागीरथीच्या पवित्र शीतळ उदकांत स्नानें करावीं असें मला वाटतें.

* फुलझाडांनीं युक्त पर्वत. † शिखरावर. ‡ मेघसमूह. § धांब.

॥ प्रसंग.

॥ वृक्षयुक्त अरण्यांत.

राम०—फार चांगले आहे—वत्सा लक्ष्मणा.

लक्ष्मण—हा मी जवळच आहे. काय आज्ञा ?

राम०—अरे, जानकीस डोहळा झाला असतां तो तत्काळ पुर-
वावा अशीं गुरुजनांची नुकतीच आज्ञा झाली आहे, तर
जानकीस सांप्रत *वनविहाराचा डोहळा झाला आहे, तो
पुरविला पाहिजे. ह्यासाठीं †अस्खलित चालणारा आणि
ज्यांत बसले असतां सुख होईल असा एक रथ सिद्ध
करून लौकर घेऊन ये.

लक्ष्मण—आज्ञा महाराज. हा आणलारथ ह्यणा. (असें ह्य-
णून निघून जातो.)

सीता—प्राणनाथ, आपणही तिकडे चलावे.

राम० — अगे कठिणवृद्धये जानकी, हे कृयमला सांगावे
लागते? आल्याशिवाय माझ्यानें राहवेल असें तुला वा-
टते कायगे?

सीता—तर मग माझे फारच प्रिय होईल.

राम०—हे प्राणसखी जानकी, लक्ष्मण रथ आणी तोंपर्यंत दोन-
घटका आपण खिडकीपाशीं वाऱ्यावर बसूं.

सीता—होहो असेंच करावे. चित्रे पाहण्याच्या परिश्रमामुळे
झोंपेनें मला फार घेरले आहे.

राम०—तर मग ये आणि माझ्या मांडीवर उसें ठेवून अमळ
स्वस्थ झोंप घे. अथवा.

आर्या.

घालींगळ्यांतमाझ्या सखिहा†श्रमघर्माबिंदुयुतगार ॥

* वनक्रीडेचा. † अडसळकल्याचांचून.

‡ श्रमघर्माच्या बिंदूनीं युक्त, अतएवकार थंड असा तुझाबाह.

बाहुतुझाचंद्रकर *साविगमोचंद्रकांतमणिहार ॥ ४९ ॥

राम०—(सीतेचा बाहू आपल्या कंठावर ठेवून अतिशयित आनंद पावून ह्मणतो.) प्रिये, मला असें हें काय होतें बरें.

श्लोक.

कळेनाहेंमार्तेंसकळसुखकींदुःखचिअसे ॥

असेनिद्राकिंवामद, †विषचढे, मोहचिवसे ॥

तुझ्यास्पर्शास्पर्शाविकल‡ करितोइंद्रिय§ गणा ॥

विकार॥प्राणांतेंभ्रमहिअणिदेई॥स्थिरपणा ॥ ५० ॥

सीता—(हास्य करून ह्मणते.) तुमची रूपा आणि प्रीति मजवर पूर्ण आहे, व्याचें हें लक्षण. दुसरें काहीं नाहीं.

राम०—प्राणसखे, कितीगे तुझें मधुरभाषण हें!

श्लोक.

**म्लानासजीवा†कुसुमासफुलीवणारी ॥

सर्वेंद्रियांससुखवूनहिमोहणारी ॥

ऐसीनुझींसुवचने‡कमलायताक्षी ॥

कृष्णासगोडगमतीमनयाससाक्षी ॥ ५१ ॥

सीता—अहो प्रियंवद, या, आतां आपण शयन करूं. (शयनार्थ कांहीं साधन इकडे तिकडे पाहते.)

राम०—दुसरें सोधावयास कशास पाहिजे ?

* चंद्रकिरणांनीं स्रवणारा चंद्रकांतमण्याचा हारच वाटो.

† मदचढला कीं विषचढलें. ‡ व्यापारहीन. इंद्रियसमुदायास

॥ वृद्धयास विलक्षणविकार झालातो. ॥ देहभान. **म्लान, सुकुलें

‡ जीवरूपपुष्प.

‡ कमलपत्राक्षी.

श्लोक.

लम्बापासुनवर्तमानसमयापर्धतगेहीवर्नी ॥

रात्रीवादिबससहीशिशुपर्णीतैसापुन्हायौवनी ॥

निद्रेलातवरामबाहुचउशीहासर्वदाजाहला ॥

जाग्रत्स्वमसुषुप्तियांतनदुजास्पर्शाप्रियेयाजला ॥ ५२ ॥

सीता—खरें आहे. (असें ह्मणून रामाच्या बाहूवर मस्तक ठेवून निजते.) आहे आहे प्राणप्रिया हेंच आहे. (असें चावळत झोंपी जाते.)

राम०—काय ही प्रियसखी माझ्या आंगावर झोंपी गेली !
(तिजकडे पाहून.)

श्लोक.

गृहाचीहीशोभातसि*अमृतवर्तीचनयना ॥

असेही†श्रीखंडापरिससुखदस्पर्श‡ललना ॥

हिचाकंठीबाहु§मृदु॥शिशिर॥मुक्तासुसरहा ॥

हिचेंसारेंआहेप्रियपरिन्साहेंचिविरहा ॥ ५३ ॥

(इतक्यांत द्वारपालिका येते.)

द्वारपालिका—महाराज, तो ** आला.

राम०—अगे कोण ?

द्वारपा०—महाराजांचा परिचारक दुर्मुख.

राम०—(मनांत ह्म०) हां अंत : पुरचारी दुर्मुखकाय ? तो मीं लोकवार्ता जाणण्यासाठीं पाठविलाहोता खरा, तो आलाअसेल. मी भल्लूच समजलो. (उघडपणें.) बरें न्याला आंत येऊं.

*अमृताचीभात शलाका. †चंद्राप्रिया. ‡सुंदरी.

§मऊ- ॥ शीतळ. ॥ मोन्हाचाहार. ॥ पुष्पाक विरह अशीध्यातिहोते.

(द्वारपालिका जाते. आणि दुर्मुख येतो.)

दुर्मुख—(आपणाशी बोलतो.) हायहाय, सीतादेवीविषयीचा अनिर्वाच्य जनापवाद महाराजांस कसा सांगू? अथवा, मजमंदभाग्याचें कामच हें. नसांगून कायकरावे! सांगणें कपाळास आलें खरें.

सीता—(झोंपेत चावळते. हे प्राणप्रिया. तूं कोठें आहेस ?

राम०—अहो मला दुःस्वशोक देणारी जी विरहव्यथा तीच चित्रदर्शनानें ह्या माझ्या प्रियसखीस झाली ह्मणून ही झोंपेंत असें बरळतेकाय ? (प्रीतीनें सीतेच्या आंगावरून हात फिरवून ह्मणतो.)

ओंव्या.

तीन्ही* अवस्थांमाजीसाचें ॥ झालें अद्वैतसुखदुःखाचें ॥

एकरूपउभयताचें ॥ जें स्नेहाशीं अनुरूप ॥ ५४ ॥

जें हृदयाविश्रांतिस्थान ॥ जेथें प्रेमरसाचें मान ॥

कर्धाहीहोईनान्यून ॥ भवभेदझालातरी ॥ ५५ ॥

मध्यें आलियां आवरण ॥ काळें करूनव्याचें निवारण ॥

होतां पहिल्यापरीपूर्ण ॥ स्नेहसर्व्वीजें राहिलें ॥ ५६ ॥

ऐशियासुभाषुसास्रि ॥ असावीसर्वदा ॥ भद्रराशी ॥

कोणतयाच्या अभद्राशी ॥ जनमानसींचिंतील ॥ ५७ ॥

दुर्मुख—(जवळ जाऊन.) महाराजांचा जय असो.

राम०—आज नवीनवार्ता कोणती ऐकिली सांग.

दुर्मुख—नगरांतील व देशांतील सर्वलोक महाराजांची स्तुतिकरतात, की ह्या रामचंद्रानें दशरथाज्ञाचें विस्मरण पाडलें.

* जामातद्वयमसंपत्ति. १ सांध्य. २ आलियां कृप्यावि विव्र. ॥ कल्पमान

राम०—हा उगीच अर्थवाद आहे. ह्या स्तुतीत काही नाही लोकांच्या बोलण्यांत मजाविषयी काही दोषांक निघाली असली तर तीसांग. काकी, तिचे परिभाजन केले पाहिजे.

दुर्मुख— (डोळ्यांसपाणीं आणून) आज्ञा हेते व्यापकीं सांगतां, ऐकावें. (कानाजवळ तोंड नेंऊन.) घायाप्रमाणें वर्तमान आहे.

राम०—हायहाय. (असें बोलून मूर्च्छा पावतो.)

दुर्मुख—महाराज; सावध व्हा. अविचारी लोकांच्या बोलण्यावर जाऊंनका.

राम०— सावध होऊन हणतो.

साक्या.

विदेहीलाकसातरांपरसदनीमिवासघडला ॥

हीइलदूषणजनांतहामजधाकमानसीपडला ॥ ५८ ॥

व्यादोषाच्यापरिहाराम्यांअद्भुतउपायकेले ॥

दुर्देवानेंमाझ्यासारितेबिलघाप्रतिनेले ॥ ५९ ॥

कीतेंदूषणजनांतसाच्यातिणेंविस्तृतकेलें ॥

पिसाळल्याश्वानांचेविषसेंपुनरपिकसेंउबेलें ॥ ६० ॥

कायकरावेनसुखेभजेलाआत्तांडमाभकांहीं ॥

जीविवालाधिकारअसोभक्तिबस्वीनाहीं ॥ ६१ ॥

(विचारकरून करुणासुतहोऊन हणतो.)

अथवा दुसरेंकाय? हेंच केलेपाहिजे

आर्या.

जन्मरजनेकेसेंइति सापत्तेनेतिसेइति सांगते ॥

स्तुतिवाद. स्तुतिवादांत स्तवणाच्या अर्थाने इत्यर्थ झाले. दुर्देवाने धोराते.

सुप्रसन्नवेंदी सोडुनि जें साधिलेंचि मनातें ॥ ६३ ॥

वसिष्ठमुनी हेच सांमून पाठविले आहेना ? आणखी सांगतो, अज्ञेय मी नकडीन तर,

श्लोक.

मजवरिभुवने जें सूर्यवंशोज्जवांनी ॥
विमलचरितकेलें लोकमान्यानृपांनी ॥
जनमुक्षिममयोगें डागळगेलत्यातें ॥
जरित्तरिअजिल्लेकीं धेकू अधन्यासमातें ॥ ६३ ॥

हा प्रियसखी जानकी, जी तूं यज्ञवेदीपासून उमल्ल होणारी, आपल्याजन्मानें पृथ्वीस-पवित्र करणारी, निमिजनक वंशास आनंद देणारी, पावक, वसिष्ठ, अरुंधती ह्यांनी प्रशंसावया जोगें-शीलबाळगणारी; सर्वप्रकारें मजवर प्राण ठेवणारी, वनवासांत मलासुख देणारी; आणि थोडें असून गोड बोलणारी, त्यातुझा ह्या प्रकारचा परिणाम कसागे झाला ! हायहाय !

ओव्या.

तुझ्यामुळें हीं जगतें ॥ झालीं असतीपुण्यबंधें ॥
तुजविषयीं जमाचीं उक्तें ॥ अभद्रकेशीं निघालीं ॥ ६४ ॥
तुझियावीगें झालिसनाथ ॥ सर्वलोकअसतीस्वरथ ॥
तीतिंहीऊनअनाथ ॥ आतांचिविपसीभोगिशीलकीं ॥ ६५ ॥

अरे दुर्मिस्त्रा, जो लक्ष्मणास जाऊन सांगतो, तुझा नवीन राजा जो राम तो तुला आता करितो. (कामांत) याया प्रमाणें लोकर कर.

दुर्मिस्त्रा— मदीं राजा हे काय बोलला आहे ? अज्ञेय मी अजिज्ञून शुद्ध शरयान्. बुधवाती.

होजन निधाली, जिच्या उबरांत राघुवंशाचा अंकुर असा पवित्र गर्भ स्फुरण पावत आहे. त्या देवीविषयी दुर्जनांच्या असमंजस भाषणावरून अप्रण थोरांनी हे अयोग्य कर्म आरंभिले. हे व्रीट वाटत नाही.

राम०—शिवशिव, अरे लोकांस दुर्जन असें कां हणतोस ?

श्लोक.

इक्ष्वाकुवंशांतजनासांभाळ ॥

बोलावयाकारणहेंचज्ञालें ॥

शुध्यर्थजेअद्भुतकर्मकेलें ॥

तेकोणमानीलखरेंदुरेलें ॥ ६६ ॥

यासाठीं तूं जा आणि लक्ष्मणाला याप्रमाणें सांग.

दुर्मुख—हायरे देवा, हा देवी जानकी, आतां तुझी काय गती होईल ?

(असें बोलून निघूनजातो.)

राम०—हाय हाय, आज मी केवढा क्रूरकर्मा आणि घातकी झालों हा. पहा.

श्लोक.

॥बाल्यापासुनिपोशिलीप्रियसखीदेऊनिव्याच्याप्रिया ॥

अन्यालाजरिभिन्नदेहविसतीजीएकचित्ताप्रिया ॥

तीतीछद्मकरुनिआजसहसामीमृत्युकरितसे ॥

जेसाखाटकपाळल्याबकरिचाकापीमळाहेतसे ॥ ६७ ॥

*अविचाराचे भाषण. †माझ्या दुर्दैवाने. ‡अग्निशुभ्यादिक.
§अतिदुरचे. ॥लहानपणापासून. ॥ प्रियपदार्थ. ॥ स्त्री. ॥ कपटाने
॥ काळाला. ॥ मृतकर्म तसेच.

तस्मात् स्पर्शकरण्यास अयोग्य असा मी महापातकी ह्या देवी-
ला आपल्यास्पर्शाने दूषित कशाला करूं? (असें ह्मणून सीते-
चा मस्तक हकूच उचलून आपला हात काढून घेतो. आणि ह्मणतो.)

आर्या.

गेभीअपूर्वकर्म चांडालचिसोडमजकळेतुला ॥

शिवलीसचंदनाच्या भ्रांतीने* दुर्विपाकविषतरुला ॥ ६८ ॥

पद. ६९

सोडसोडसोडअतांजानकीमला ॥ ध्रु० ॥

आजकर्मचांडाळहाचजाहला ॥ नसेल-

आजवरीअसाकोणिपाहिला ॥ सोड० ॥ १ ॥

भ्रांतिधरुनिचंदनाचीशीवलिसमला ॥

स्पष्टदुष्टपरिणामीविषतरुला ॥ सोड० ॥ २ ॥

मजवरिविश्वासतुवांफारठेविला ॥ मीच

आजखरातुझागळाकापिला ॥ सोड० ॥ ३ ॥

(उभारहून ह्मणतो.)

पद ७०.

नकळेहोइलगतिकैशी ॥ आतांकायकरूं ॥ ध्रु० ॥

विपरितकाळाचेंलक्षण ॥ झालाजीवांलोकनिर्वाण ॥

सरलेंजुगण्यचेंकारण ॥ आतांप्राणकेंविषरूं ॥ १ ॥

भासेमजलाजगहें*शून्य ॥ दिसतेजैसें*जीर्णअरण्य ॥

सरलेंमाझेसर्वहिपुण्य ॥ होउनि॥वन्यकायफिरूं ॥ २ ॥

पूर्वीमानवलासंसार ॥ वाटेआतांतोचअसार ॥

शरिरींहोतीकष्टहिंकार ॥ नाहिअधारकुठेशिरूं ॥ ३ ॥

* दुष्टपरिणामी. * जीविन्वाचा अंत. * सोस. * भ्रौसाडरान.
॥ वनवासी.

सीतिवांचुनिमजलाक्षण ॥ हेनिलकल्पासमानजाण ॥
 वाटतिसोडावेहेप्राण ॥ खेंचुनिबाणकायमरूं ॥ ४ ॥
 नकळेहोइलगतिकैशी ॥ आतांकायकरूं ॥
 अथवा प्राण सोडूं झटलेंतरी जावयाचे नाहीत.

आर्या.

भोगावयासदुःखें दैवेंचैतन्यठेविलेंरामी ॥
 तेंसुदृढप्राणांहीं खिल्लिलेंऐसेंचमानितोंहामी ॥ ७१ ॥
 (देवतागुरु इत्यादिकांचीप्रार्थनाकरतो.)

ओंव्या.

हाभगवंताविश्वामित्रा ॥ हावसिष्ठासद्गुणपात्रा ॥
 हाश्री*पावकापवित्रा ॥ धांवातुह्नीयवेळीं ॥ ७२ ॥
 हामातेअरूंघती ॥ सीताजननियो वसुमती ॥
 हात्रिजेटमहामती ॥ रूपाकरावीयवेळीं ॥ ७३ ॥
 हाविभीषणालंकेश्वरा ॥ हाहनुमंतामहावीरा ॥
 पारनसेत्कुच्याउपकारा ॥ हाप्रियसखेसुग्रीवा ॥ ७४ ॥
 हाजनकामिधिलपाळा ॥ हाममं तातास्नेहाळा ॥
 हा^१मातांनोयाबाळा ॥ रूपादृष्टीनेंपहावे ॥ ७५ ॥
 ॥ वंचकहोऊनतुह्यांतें ॥ वंचिताक्षालेंसर्वांतें ॥
 रूपाकरूनियांमार्तें ॥ सांभाल्लियाकळीं ॥ ७६ ॥

अथवा ह्या समयां मी र्यांजा हाक्रमारण्यासही अयोग्य
 आहे. कार्की.

आर्या.

कांतेधन्यमहात्मे मीदुष्टकृतमित्रसापात्रा ॥
 वेतांनामेंन्यांजी हेविल्लिलेंऐसेंचमानितोंहामी ॥ ७७ ॥

हेअग्ने. ^१हेपृथ्वी. ^२हेदशरथा. ^३कीसंज्ञाकेकेयीसुमित्रांमो. ॥४६॥

जोमी.

पद ७८.

जन्मुनिरेविवंशोऐसा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा ॥ ध्रु० ॥
 चित्तेठेवुनियांविश्वास ॥ माझ्याअवलंबुनिवृद्धदयासे ॥
 निजलीपाहुनियांचित्रासे ॥ झालाजिलाफारआयासे ॥
 तिजलासोडितसेसहसा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा० ॥ १ ॥
 सर्वथाउचितजिचाअन्याग ॥ तीचाकरितअसेमीन्याग ॥
 जीवरनिव्यकरींअनुराग ॥ तिजवरझाडितसेमीआग ॥
 काढितोजळामधुनिमासा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा ॥ २ ॥
 जीहीशोभासदनाची ॥ मूर्तीकेवळमदनाची ॥
 विश्रांतीममवृद्धदयाची ॥ माझीप्राणसखीसाची ॥
 तिजलाघालितसेफांसा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा० ॥ ३ ॥
 जीच्याउदरींगर्भ*कठोर ॥ होतोचंचळवारंवार ॥
 नुचलेनिजगर्भाचाभार ॥ जीचेअवयवअतिसुकुमार ॥
 तिजलादेतोमीकुदशा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा० ॥ ४ ॥
 धावाबळीराक्षसाला ॥ तैसाटाकितसेंहिजला ॥
 नाहीलाजदयामजला ॥ करायकर्मअसेंसजला ॥
 झालानसेकोणिएसा ॥ झालोनिर्दयमीकैसा० ॥ ५ ॥

(इतक्यांत पड्या पलीकडे शब्द होतो.)

अनर्थ अनर्थ कायहा अनर्थ.

राम० — अरे पहापहा काय आहेत.

(पुन्हा शब्द होतो.)

श्लोक.

रविमुतातटीरहतीमुनी ॥

करितउग्रजेतपभिशिविनी ॥

लवणराक्षसेत्रासदीधले ॥

ह्यणुनिनूजहेशरणपातले ॥ ७९ ॥

राम०—काय, अद्यापि पृथ्वीवर राक्षसांचा त्रास आहे? असो, न्या दुरान्म्या कुंभीनसी *पुत्राचा निःपात करण्यास शत्रुमाला पाठवितो. (कितीएक पावलें पुढें जाऊन पुन्हा माघारा येतो.) हेप्राणसखी जानकी, आतांतुझी कशी गतिहोईल नकळे.

हेभगवति †वसुंधरे हीबिचारी तुझीकन्या जानकी हिजकडेपहा.

आर्या.

विश्वंभरे ‡क्षमेया जानकिलारक्ष§निरविलीतुजला ॥

कन्यातुझीचआहे बोलायाहेंनसेचिलाजमला ॥ ८० ॥

आर्या.

जनकरघुकुलांचें॥हें मंगलकीवंशधन्यहाकेला ॥

तूंप्रसवलीसहिजला ††पुण्यमखी**देविपुण्यशीलेला ॥ ८१ ॥

(असें बोलून राम निघून जातो.)

सीता—(प्रथम झोंपेंत असतां बोलते.) हेसौम्या, हेप्राणप्रिया, कोठेंआहेस? (अकस्मात उठून बसते.) हायहाय दुष्ट-स्वामानें मला भ्रांतींत पाडलें, आणि †उगीच मी प्राणप्रियाला हाकामारितें! (सावध होऊन †इकडे तिकडे पाहते.)

हाय हाय, मी निजलें असतां मला एकटीला टाकून माझाप्राणनाथ निघून गेला काय? यासमयीं हें असें कसें झालें? असो, आतां तो माझे दृष्टीस पडला ह्यणजे मी न्यावर रुसेन. (मनांत

*लवणासुराचा. †हेपृथ्वी. ‡हेपृथ्वी माते. §स्वाधीनकेली.

॥सीतारूप.

† यज्ञांत.

** पवित्र जानकीला.

विचारकरून हणते.) पण जर माझ्यानें तसें करवेल तर.
(मोठ्यानें हणते.) कोण आहे तिकडे! कोणी *परिचा-
रक आहेकाय? (कोणी हाक देत नाही.)

दिंड्या.

असेकोठेंतोप्राणनाथमाझा ॥
दाखवाहोलवकरीरघूराजा ॥ ८२ ॥
कक्षागेलटाकूनि एकटीला ॥
शीरअंकीठेवूननीजलीला ॥ ८३ ॥
कायकारणजाहलेंजावयाला ॥
कोणआलेंहेव्यासन्यावयाला ॥ ८४ ॥
तुझ्यासंगेंयेईनमीवनांत ॥
बोलिलाजेतेनाहिकामनांत ॥ ८५ ॥
स्वप्नआतांतेसाचमजझाला ॥
प्राणनाथटाकूनिमलागेल ॥ ८६ ॥
हाकमारितफीरतेप्राणनाथा ॥
येइंयेईसव्वरीजगन्नाथा ॥ ८७ ॥
तेचझालेंकींखरेंहाकपाळा ॥
कुटेपाहूंमीप्रियाजगत्ताळा ॥ ८८ ॥
असोआतांपाहीनव्यासजेव्हां ॥
व्याजवरमीहोईनरुष्टतेव्हां ॥ ८९ ॥

(पुन्हा हाकमारते.) कोणी परिजन तिकडे आहेकाय
(इतक्यांत दुर्मुखयेतो.)

दुर्मुख—(झटकन पुढें होऊन) हे देवीजानकी, कुमार लक्ष्मण

*सेवक.

विनंती करतो, कीं, हा रथ सिद्धकरून आणला आहे. आपण येऊन रथावर बसावे?

सीता—ही मी बसावयास आलेपहा. पण माझ्या उदरांतील गर्भ फार चंचळ होत आहे, त्याचाभार मला साहत नाही याजकरितां हळूहळू येते.

दुर्मुख—आईसाहेब, असें इकडे यावे. हारथ आहे यावर बसावे

सीता—(रथांत बसतांना.) आतां ऋषिमंडळीस माझा नमस्कार असो; रघुकुल देवतांस माझा नमस्कार असो; प्राणनाथाच्या चरणकमलास माझा नमस्कार असो; आणि सकल गुरुजनांस ही माझा नमस्कार असो.

(असें ह्मणून सर्व निघून जातात.)

चित्रदर्शनाम प्रथम अंक.

(समाप्त.)

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक २.

स्थल.

दंडकारण्य.

पात्रें.

वासंती.	वनदेवता.
आत्रेयी	तापसी.
रामचंद्र.	अयोध्याधिपति.
शंबूक	शूद्रतपस्वी.

(पढ्यापलीकडे शब्द होतो.) यावें, तपस्विनी, यावें.

(इतक्यांत पांथाचा वेष धरून एक तापसी येते.)

तापसी—अहो ही वनदेवता, फलपुष्पपल्लवयुक्त अर्घ्यपात्र घेऊन माझी पूजा करण्याकरितां येत आहे.

वनदेवता—(अर्घ्यपात्र घेऊन येते, आणि तापसीला अर्घ्य समर्पून ह्मणते.)

श्लोक.

तुझेसारेआहेवन,सुदिनमातउगवलीं ॥

सतांचासंतांशींपरमसुकुर्तेसंगघडला ॥

तरुछायापाणीमुनिस* अशनायोग्यअसती ॥

फलेंमूलेंजीर्जासकलहि† पराधीननसती ॥ १ ॥

तापसी—तें काय बोलावयाचें? खरेंच आहे.

श्लोक.

सदाप्रीतीचिर्त्ती‡ विनयमधुरावाणिहिसदा ॥

स्वभावे§ कल्याणीमतिपरिचया॥ भेदनकदा ॥

पुढेंकिंवामाणेंमनि॥ रसविपर्यासनसती ॥

**रहस्येंसाधूंचीं†† अकपट‡‡ विशुद्धेंचअसती ॥ २ ॥

वनदे०—आपण कोण, आपलें नांव काय हें मला समजेल तर चांगलें होईल.

तापसी—मला आत्रेयी, ह्मणतात.

वनदे०—हे आत्रेयी, कोणीकडून आपलें येणें झालें? आणि ह्या दंडकारण्यांत येण्याचा हेतु कोणता?

आत्रेयी—सांगतें ऐक. कोठून कशासाठीं आलें तें.

श्लोक.

येथेंअगस्त्यादिकजेमहर्षी ॥

वेदांतवेत्तेवसतातहर्षी ॥

न्यांपाशिवेदांतशिकावयाला ॥

वाल्मीकिपासूनच§§ यावनाला ॥ ३ ॥

वनदे०—हें मोठेंच आश्चर्य. अगे, जो वाल्मीकिऋषि ब्रह्मवेत्ता

* भक्षणास. † तुद्रयाचस्वाधीन ओहेत.

‡ विनययुक्तअसून गोड. § चांगली. ॥ पालट. ॥ प्रीतींत

अंतर. ** अंतरगगोष्ठी. †† निष्कपट. ‡‡ एकरूप.

§§ या वनाला आलें असा अर्थ.

पुराणमुनि, आणि मोठमोठे ऋषि ब्रह्मज्ञान प्राप्त्यर्थ ज्याची उपासना करतात, त्याला सोडून त्यांच्या इतक्या लांब वेण्या-चा श्रम कशासाठी घेतला बरे?

आत्रेयी—काय करावे बाई, तेथे आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण प्राप्त झाली ह्मणून इतक्या लांबचा प्रवास करणे प्राप्त झाले.

वनदे०—अशी कोणती अडचण आली बरे?

आत्रेयी—कोणी एके देवतेने, सर्व प्रकारांनी अद्भुत आणि नुकतेच ज्यांचे स्तनपान सुटले अशा वयाची दोन मुले त्या वाल्मीकिमुनीला आणून दिली. तीं केवळ ऋषींच्याच नाही, पण सचराचर भूतांच्या अंतःकरणांत स्नेह उत्पन्न करणारी अशी आहेत.

वनदे०—त्यांचीं नांवां ठाऊक आहेत काय?

आत्रेयी—त्याच देवतेने त्यांची कुश आणि लव हीं नांवां सांगून त्यांचा प्रभाव ही सांगितला.

वनदे०—त्यांचा कोणत्या प्रकारचा प्रभाव सांगितला बरे?

आत्रेयी—त्यांस सरहस्य जंभकास्त्रे जम्मतः सिद्ध आहेत ह्मणून सांगितले.

वनदे०—हा मोठाच चमत्कार.

आत्रेयी—ते दोन्ही मुलगे वाल्मीकिऋषीने स्वतां दार्ढ्यपणा करून पोषिले, आणि रक्षिले. त्यांचे चौलकर्म केल्यावर वेदत्रयीवर्जून शस्त्रास्त्रशास्त्रविद्येत निपुण केले. पुढे त्यांस अकरावे वर्ष लागले. तेव्हां आपण गुरु होऊन क्षत्रियांच्या विधीप्रमाणे त्यांची उपनयने केली. आणि वेदत्रयीचे अध्ययन त्यांजकडून करविले. त्या मुलांची बुद्धि आणि

धारणा *अप्रतिम लोकविलक्षण, ह्या मुळें व्यांजबरोबरं
आमचा अध्ययनकरण्याचा लाग चालेना.

श्लोक.

गुरूविद्याप्राज्ञाजसितसिच †अज्ञाहि‡वितरी ॥
तयांची‡धीशक्तीअधिकअथवान्यूननकरी ॥
तथापीदोषांच्याबहुतचिफलींभेददिसतो ॥
जसा॥बिंबग्राही॥शुचिमणितसा**लोष्ठनसतो ॥ ४॥

वनदे०—हीच काय अध्ययनाला अडचण ?

आत्रेयी—दुसरी एक आडचण आली.

वनदे०—दुसरी अडचण ती कोणती ?

आत्रेयी—दुसरी अडचण अशी उत्पन्नझालीकीं, एकेदिवशीं वा-
ल्मीकिऋषि माध्यान्हिककर्म करण्याकरितां तमसानदी-
च्यातीरीं गेलाहोता. तेथें क्रौंचपक्ष्यांचा एक जोडा ††विहार
करीत असतां व्यांतून एक पक्षी व्याधानें मारिला, असें
व्यानें पाहिलें. तेव्हां व्या ऋषीच्या मुखांतून अकस्मात्
बत्तीस अक्षरांची छंदोबद्ध अशी वाणी निघाली ती अशी.

“नपावसिनिषादातूं‡‡प्रतिष्ठाकाळ‡‡शाश्वत ॥

कींक्रौंच॥॥मिथुनींएकवधिला॥॥काममोहित” ॥

वनदे०—वेदवार्णांत छंद प्रसिद्ध आहेत. लौकिक वर्णांत छंदा-
नें हा नवाच अवतार घेतला वाटतें. हा मोठा चमत्कारच
आहे.

*अनुपम. †जडमतीला. ‡देई. §बुद्धिशक्ति. ॥प्रितबिंब घेणारा
॥हिरा. **ढेंकूळ. †‡क्रीडा. ‡‡उत्तमगति. ‡‡अखंड.
॥॥क्रौंचपक्ष्यांच्या युग्मांतून. ॥॥मदनानें व्याकुळ असतां.

आत्रेयी—व्याचसमयीं पितामहब्रह्मदेव, ज्याच्या मुखापासून शब्दब्रह्माचा आविर्भाव झाला, अशा व्या वाल्मीकिऋषीच्या जवळ प्रगट होऊन व्यास ह्मणाला, हे ऋषे, तू शब्दब्रह्मामध्ये *निष्णात झालास. यास्तव रामचरित्राचे वर्णन कर. तुझे ज्ञानचक्षु अबाधित तेजाने संपन्न असो.तुला आद्यकवि ह्मणतील. असें बोलून तो तेथेच गुप्त झाला.—असा ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह झाल्यानंतर व्या वाल्मीकिऋषीने प्रथम मनुष्यलोकांत शब्दब्रह्माचा परिणाम रामायणरूपाने प्रसिद्ध केला. आतां सर्वलक्ष व्याचे तिकडे लागले आहे.

वनदेवता—वाहवा, तरमग हा जगत्प्रपंचाचा मोठा अभ्युदयच झाला.

आत्रेयी—ह्या साठी मी झटले, कीं तेथे आमच्या अध्ययनास मोठी अडचण आली ह्मणून ?

वनदे०—हां, मग ठीकच अडचण. योग्य.

आत्रेयी—हे वनदेवते, मी येथे विश्रांति घेऊन स्वस्थ झाले.

आतां मला अगस्तिऋषीच्या आश्रमाचा मार्ग कोणीकडून जातो तें सांग, ह्मणजे मी व्या मार्गाने तिकडे जाईन

वनदे०—येथून पंचवटीस जाऊन गोदावरीनदीच्या कांठाने नीट जा ह्मणजे अगस्तीच्या आश्रमास पावशील.

आत्रेयी—(डोळ्यांस पाणी आणून.) हेंच तें तपोवन ? हीच पंचवटी ? हीचती गोदावरीनदी ? हाच प्रसवणनामा वर्तत ? आणि जनस्थानची देवता वासंती ती तूंचना ?

वनदे०—होय, हें सर्व तसेंच आहे.

आत्रेयी—(करुणायुक्त होऊन.) हे जानकी, हे वत्से !

श्लोक.

गेहा* सुवृद्धर्गतुझाचिआला ॥

गोष्ठीमर्धेजोसहजेनिघाला ॥

तूं नामशेषा‡ असशीतरीतो ॥

प्रत्यक्ष§दृश्यामजभासवीतो ॥ ५ ॥

वनदे० वासंती—(भयपावून.) काय नामशेषा असें ह्मणते-
स? आर्ये, सीता देवीच्या जिवाला कायगे झालें?

आत्रेयी—केवळ तिच्या जिवावरच आलें इतकेंच नाही. तिज-
वर अपवादही आला. (कानांत हाळूच सांगते.) या-
या प्रमाणें.

वासंती—हायहाय, दैवानें तिजवर मोठा कठिण घाला घातला.
(असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

आत्रेयी—वासंतिके, सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावधहोऊन) हा प्रियसखी, हा महा भागेजानकी
तुझ्या दैवी असा दुःखाचा वांटा यावा काय! रामभद्रा,
त्वांतरी असें करावें काय! असो तुला तरी काय बोला-
वें. तीचेंच दैव फिरलें. हे आत्रेयी, सीतेला अरण्यांत
टाकून लक्ष्मण माघारा गेल्यावर सीतेची काय वाट झा-
ली ह्याचें कांहीं वर्तमान ऐकण्यांत आलें आहे काय?

आत्रेयी—नाहीं नाही. तें कांहीं ऐकण्यांत आलें नाही.

* मित्रमंडळी. † नांवमात्र जिचें राहिलें. ‡ सुवृद्धर्ग.

§ ढोळ्यापुढें आहेस अशीतूं.

वासंती—हायहाय, काय गोष्ट वाईट झालीही; वसिष्ठ अरुंधती ही रघुकुलास सांभाळीत असतां आणि रामाच्या वृद्धमाता जिवंत असतां अशी गोष्ट कशी घडली?

आत्रेयी—असें ऐकतो कीं, व्यवेळीं वसिष्ठ अरुंधती सुद्धां सर्व मंडळी ऋष्यशृंगाच्या आश्रमास गेली होती. सांप्रतकाळीं तें द्वादशवार्षिकसत्र समाप्त झाल्यावर ऋष्यशृंगानें पूजासत्कार करून सर्वास निरोप दिला. व्यासमयीं वसिष्ठाची पत्नी अरुंधती ह्मणाली कीं, ज्या अयोध्येंत जानकी नाही त्या अयोध्येस मी जाणार नाही. ह्या तिच्या बोलण्यास रामचंद्राच्या मातांनीं अनुमोदन देऊन तोच निश्चय केला. तेव्हां वसिष्ठ बोलले कीं, तर मग आपण आतां वाल्मीकिमुनीच्या तपोवनास जाऊन तेथेंच कांहीं दिवस राहूं.

वासंती—वरें आतां राम राजा काय करीत आहे?

आत्रेयी—त्या राजानें सांप्रत अश्वमेध आरंभिला आहे असें ऐकतो.

वासंती—अरेरे. एकून व्यानं दुसरी बायको केली ना!

आत्रेयी—शिव शिव, असें कसें होईल?

वासंती—तरमग यज्ञामध्यें धर्मपत्नी कोण?

आत्रेयी—सुवर्णमयी सीतेची प्रतिमा केली आहे ती.

वासंती—काय विलक्षण कृत्य हे!

श्लोक.

वज्रापेक्षांहिकठिणें, पुष्पाहूनिमृदूअशीं ॥

* लोकोत्तरांचीं चरितें कोणा जाणवतीलती ॥ ६ ॥

* अलौकिक पुरुषांचीं.

† जाणतां येतील.

आत्रेयी—व्या यज्ञांत वामदेवानें अभिमंत्रित असा पवित्र अश्व सोडला आहे. व्याला यथाशास्त्र रक्षणकर्त पुरुष योजिले आहेत. व्यांवर मुख्य अधिपति लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु नेमिला आहे. कार्की व्याला दिव्यास्त्रविद्या अवगत आहे. व्याबरोबर सेनासामग्री ही पुष्कळ दिली आहे.

वासंती—(गहिंवर आणून स्नेहानें व कौतुकानें ह्म०) काय व्या बाळा लक्ष्मणाला पुत्र झाला आहे? बरें बाई एवढा तरी मला जीवनाला आधार आहे.

आत्रेयी—इतक्या अवकाशांत एक ब्राह्मण आपला मृतपुत्र राजद्वारी ठेवून ऊर बडवून अनर्थ झाला, अन्याय झाला, ह्मणून मोठ्यानें ओरडला. हें वर्तमान रामराजास समजतांच तो रामचंद्र करुणायुक्त होऊन, राजाच्या अपराधा वांचून प्रजेला अकालमृत्यु यावयाचा नाही, असा विचार करीत आहे, तो अकस्मात् आकाशवाणी झाली. ती अशी.

श्लोक.

शंबूकनामा* वृषलपृथ्वीवरिकरीतप ॥

तो†वध्यनुजलारामामारी‡व्यावांचवी§द्विजा ॥ ७ ॥

ती देववाणी ऐकतांच प्रभुरामचंद्र तत्काळ हातांत खड्ग घेऊन पुष्पक विमानांत बसून व्या शूद्रतपस्व्याचा शोध करण्यासाठीं सर्व दिशा विदिशा फिरावयास निघाला आहे.

वासंती—हो खरें. शंबूकनामा कोणी शूद्र ह्याच जनस्थानच्या अरण्यांत धूम्रपान करून तपश्चर्या करीत आहे. व्याच्या

* शूद्र. † मारण्यास योग्य. ‡ शूद्राला. § द्विजकुमारा.

निमित्तानें तरी रामभद्राचें पुन्हा आगमन या वनांत होवो.
आत्रेयी—वरेंतर, हे वासंतिके, मी येतें आतां, लोभ असूंदे.
वासंती—बरें आहे, यावें, पण आत्रेयी, दिवस फार चढला आहे,
 कशावरून पहा.

आर्या.

* गजमंडघर्षणानें पुष्पेपडतातर्जाजळावरिती ॥
 व्यांहींश्रीगोदेची पूजाहेवृक्षआदरेंकरिती ॥ ८ ॥

श्लोक.

† स्कंधीजयांच्याबसुनीसुखानें ॥

पक्षीकिडेवेंचितितेपुखानें ॥

‡ चंचूपुटेविचरितीस्वपक्ष ॥

पहाअसे‡रम्य॥तटस्थवृक्ष ॥ ९ ॥

(असें बोलून दोघी निघून जातात.)

(ही पुढील कथेचीची सूचना.)

(तदनंतर हातांत खडू घेऊन रामचंद्रयेतो.)

रामचंद्र—(सदय होऊन ह्मणतो.)

श्लोक.

रेमाद्रयाउजव्याकराद्विजशिशूवांचावयासव्वरी ॥

टाकींखडूविशंकहोउनिचव्याशूद्रातपस्व्यावरी ॥

टाकायापट्टुजोवनींप्रियसखीजीगर्भखिन्नातशी ॥

रामाचेंनिजगात्रतुंअससि ॥ व्यातूतेंदयाकायशी ॥ १० ॥

(मोठ्या कष्टानें खडू प्रहार करून ह्म०)

* गजछायेंत येऊन झाडांस गंडस्थळे घांसतात व्याधक्क्यानें.

† खांदीवर. ‡ चोंचेनें. § मनोहर. ॥ गोदावरीतीरस्थ.

॥ व्यारामाचें.

रामास योग्य जें कर्म तें न्यानें केलें. आतां तो ब्राह्मणाचा पुत्रतरी जिवंत होवो.

(शंबूक पहिला देह टाकून दुसरा दिव्य देह धारण करून येतो.)
दिव्यपुरुष—राम देवाचा जय असो. ह्या चरणप्रसादानें दोन गोष्टी झाल्या.

श्लोक.

देऊनियांअभयवांचविलेंद्विजाला ॥

* शास्त्रनियांमजदिलेंतनु† वैभवाला ॥

शंबूकमीनतअसेतुमच्यापदांतें ॥

‡सत्संगजा॥मृतिहिघालविआपदांतें ॥ ११ ॥

रामचं०—ह्या दोन्ही गोष्टी मला प्रिय आहेत. तर आतां तूं जा, आणि आपल्या उग्रतपाचें फळ भोग.

आर्या.

आनंदमोदजेथें जेथेंशिवपुण्यसौख्यहींअसती ॥

वैराजनामर्कांच्या लोकींसंततअसोतुझीवसती ॥ १२ ॥

शंबूक—हा तुमच्या पायांचा महिमा. हें तपाचें फळ ह्मणवत नाहीं. अथवा हा तपानेंच मोठा उपकार केला ह्मणावा कां कीं.

श्लोक.

ज्यासोधावेंत्रिभुवनिंजनींलोकनाथाशरण्या ॥

तोशूद्रांतें॥हुडकितमला** पातलायाअरण्या ॥

हेपुण्याचेंफळनतरिहेलंघुनी†† योजनांतें ॥

* दंडकरून. † दिव्यदेहाला. ‡ नम्र. § थोरापासून आले. ॥ मरण.

॥ सोधीत. ** पावला. †† अनेकयोजनें मार्ग.

येतेकेसेसुचरणपुन्हादंडकेच्यावनार्ते ॥ १३ ॥

रामचं०—हे काय दंडकावन ? (चोहोंकडेपाहन.)

श्लोक.

कोठेंझाडीनिबिडदिसतीरूक्षओसाडरानें ॥

द्ययींठार्यांघ्वनिहिउठती*निर्झरांचेभरानें ॥

येथेंतीर्थाश्रमगिरि†तटिन्यादिकांचे‡विभाग ॥

पूर्वांचेसेदिसतिमज्जेडंडकारण्य॥भाग ॥ १४ ॥

शंबूक—हेच दंडकावन तें. येथें तुझी पूर्वी कांहीं दिवस राहिलीं होती. व्यावेळेस.

आर्या.

चवदासहस्रचवदा राक्षसयेथेंचकींतुझींवधिले ॥

खरदूषणत्रिशिरही †संपविलेमुख्यजेतयां**मधिले ॥१५ ॥

तेणेंकरूनह्या जनस्थानांत आह्मासारख्या भिन्यालोकांसहीनिर्भय पणें संचार करण्यास मोकळीक झाली.

राम०—तर केवळ दंडकावनच नाही, जनस्थानही आहे काय?

शंबूक—होय खरेंच. ज्यांत उन्मत्त आणि भयंकर श्वापद कुळें वास करतात, व ज्यांकडे पाहतांच सर्वांच्या आंगावर रोमांच उभे राहतात, अशीं हीं दक्षिणदिशेकडील मोठालीं घोर अरण्यें जीं दिसतात तीं जनस्थान संबंधीच होत.

श्लोक.

कोठें††शून्यभयंकरध्वनिकुंठे‡‡सत्वाचियेऊठती ॥

*प्रवाहांचें. † जोरानें. ‡ पर्वत नदी इत्यादि. § भिन्न भिन्नस्थानें.

॥ प्रदेश. †† मारले. ** त्या राक्षसां मधलें. †† ओसाड.

‡‡ प्राण्यांचे

कोडेहे* ज्वलनप्रसुप्त† भुजगश्वासानिलेपेटती॥
 कोडेस्वल्जळं‡दरीतहि§ अशासीमापहादीसती ॥
 तान्हेले॥ करभानुचे¶ अजगरस्वेदवप्राशित्ती ॥ १६ ॥

राम०—खरेंच. तेंचहे जनस्थान.

श्लोक.

पाहतांहेजनस्थान** भूतपूर्वा† खरालय ॥
 प्रव्यक्षतेचवृत्तांतपूर्वाचिभासतीमला ॥ १७ ॥

(चोहोंकडे पाहून.) जानकीला बागवगीच्याची फार
 आवड असे, ह्मणून येथें तिचें चित्त फार रमलें होतें. ती-
 च हीं वनें आतां कितीतरी भयाण दिसतात हो!
 (डोळ्यांत अश्रु आणून ह्म०)

दिंडी.

तुह्मांसंगेंराहीनह्यावनांत ॥
 मंदशीतळमधुगंधिवायुज्यांत ॥
 ह्मणतहोतीर्की‡प्रियादिवसरात ॥
 स्नेहतीच्यातैसाचतोमनांत ॥ १८ ॥

आर्या.

जरिकांहींनकरी प्रिय जनसौरुष्येंदुःखदूरकरितोर्की ॥
 तेंव्यासधनविलक्षण जोज्यासप्रियअसेलजनलोकीं ॥ १९ ॥
 शंबूक—हीं दुर्गम अरण्यें राहूंवा. आतां शांत गंभीर अर्शी,
 मधलीं अरण्यें पहा. ज्यांमध्ये मत्तमयूर कंठाच्या कांती

*अग्नि. †निजलेल्या सर्पाच्या श्वासाश्वासानें. ‡गुहांत.
 वनप्रांत ॥ सूयकिरण ॥ अजगरांचा घर्मस्नाव.

**पहिलें. †† खरासुराचें स्थान. ‡‡जानकी.

प्रमाणे श्यामकांतीनी सुशोभित असे पर्वत आहेत. ज्यांत तरुणवृक्षांची दाट झाडी आहे, ज्यांची छायाही निबिड आणि नीलवर्ण दिसत आहे. आणि ज्यांत हरिणादि पशूंचे कळप निर्भयपणे संचार करीत आहेत. आणखी ह्यांत चमत्कार पहा,

आर्या.

होता* मत्तशकुंता क्रांतगला त्वुष्पसंघं वानीर ॥

झालेंसुराभिनेयांचे जेशीतस्वच्छवाहतेनीर ॥ २० ॥

पक्कलभरेंदिसती' श्यामलं † जंबूनिकुंजहेदाट ॥

ध्वनिमोठ्याने उठती सरितांचे न्यांतवाहती ॥ पाट ॥ २१ ॥

पर्वतगुहांत तरुणं ॥ प्रोन्मदं** भल्लूकं गर्जनाकरिती ॥

†† ज्याच्या प्रतिध्वनीनी मिश्रितहोतांच दशदिशाभरिती २२

हर्त्तनीनी निजमस्ते †† शल्लकिचे घर्षितां †† महास्कंध ॥

व्याच्यातीक्ष्णरसांचा भरलारानांत उग्रहागंध ॥ २३ ॥

राम०—(डोळ्यांचे पाणी आंवरून.) तुझा मार्ग कल्याण प्रद असो. आतां पुण्यलोकास जाण्याकरितां विमानांत बैस जा

शंबूक—फार उत्तम. परंतु प्राचीन ब्रह्मवादी अगस्त्य ऋषि येथून जवळच आहे. त्याला वंदन करून मग शाश्वत पदास जाईन.

(असें बोलून निघून जातो.)

राम०—(मनांत ह्मणतो.)

* तरुणपश्यांनीं अधिष्ठित. † ज्यापासून पुष्पें गळतात. ‡ वेतसवृक्ष.

§ जांबळीचीं वेटे. ॥ प्रवाह ॥ उन्मत्त. ** आस्वलें. †† व्यागर्जना.

‡ राय आंबळीचे.

§ § खांदी.

श्लोक.

पुन्हावनविलोकिलें प्रथमपाहिलें जें असे ॥
 जयांत अह्निजाहलें सुचिर राहणारे असे ॥
 गृहस्थहिवन स्थ हीरतहि आत्मधर्मां असां
 प्रपंचसुखभोगितां कर्धिविरक्तज्ञालीं नसां ॥ २४ ॥

श्लोक

तेहे गिरीवसतिमोर* सदारयेथें ॥
 तीहीं वनें मृगकुळें फिरतात जेथें ॥
 गंगातटें दिसति तींच सुरम्यमातें ॥
 व्यापून शोभविति वेत अशोकज्यातें ॥ २५ ॥

आर्या.

जो जवळुनि हि पहातां † घनघनमाले समान दिसताहे ॥
 तो प्रसन्नवर्ण गिरीहा ज्यावरि गोदावरी नदीवाहे ॥ २६ ॥

श्लोक.

याच्या शृंगावरि च वसती जाहली ‡ गुध्रपाची ॥
 व्याच्या खालीं वसति अमुची पर्णशाळेत साची ॥
 वृक्षछायानिबिड, करिती शब्दनाना § शकुंत ॥
 वाहे गोदावरि जरु असे रम्य ॥ याचे ¶ वनांत ॥ २७ ॥

ह्यावरून येथेंच पंचवटी असावी. ज्या पंचटीत आमचा चिर-
 काळ वास झाल्यामुळें अनेक प्रकारच्या प्रसंगांवरून हे प्रदेश
 फारच ओळखीचे झाले आहेत. आणि माझ्या प्रियेची प्रियसखी
 जी वासंतीनामक वनदेवता तिचे राहण्याचे ही हेंच ठिकाण तस्मा-

* सखीक. † घन—दाटजी घनमाला—मेघमाला तस्सदृश.

‡ जटायुची. § पक्षी. ॥ या पर्वताचे. ¶ वनप्रदेश.

तू आज मजवर केवढें संकष्ट येऊन पडतें हें! ह्यासमयीं तर मेला असें वाटतें.

श्लोक.

करीदुःखाभारीविषरसशरीरीपसरला ॥

जणोवेगें* शल्यावयवचिममांगांतरला ॥

† कृतग्रंथीजैसात्रणफुटुनिमर्माचजमला ॥

असाहाशोकग्रीविकळकरितेमोहुनिमला ॥ २८ ॥

तथापि मित्रांप्रमाणें पूर्वं परिचित असे जे हे वनभूमीचे भाग ह्यांकडे पहावें सेंवाटतें. (निरखून पाहून.) ह्या वनभूमीची रचना पालटून अस्ता व्यस्त झाली! पहा:

श्लोक.

जिथेंहोतेंपाणीदिसातिनदिर्चितेथ‡पुलिनें ॥

§ विपर्यासेंझालीं॥घनविरळसारींतरुवनें ॥

बहूताकाळानेंमज ¶विपिनवाटे**नवजसें ॥

स्थितीहे†† शैलांचीसुचविपहिलेंहेवनअसें ॥ २९ ॥

ह्यां पंचवटीला वल्हांडून जावें असें मी मनांत आणतो, तरी हा पंचवटीप्रदेश बळानें माझे आकर्षणच करतो. काय करावें. (करुणा युक्त होऊन.) हाय हाय!

श्लोक.

‡‡ जीमर्धयेदिवस§§प्रियेसहतसेनेलेजसेस्वगृही ॥

प्रेमसांगतसोंजनाप्रतिजिच्यादीर्घाकथाप्रव्यही ॥

* सलाचा अंश. † ज्यानें गांठ बांधली. ‡ वाळवटें.

§ उलटापालटीनें. ॥ दाठतीं पातळ, पातळतीं दाट. ¶ अरण्य.

** नवीन. †† पर्वतांची. ‡‡ ज्या पंचवटींत. §§ सीतेसह.

तीहीपंचवटीप्रियेविणकसापाहीलं* हांपावना ॥

किंवाआजतिचीकसानकरितांजाईलं†संभावना ॥ ३० ॥

(इतक्यांत शंबूकयेतो.)

शंबूक—रामदेवाचा जय असो. हे रामदेवा, तुझी जवळ आलां आहां हे माझ्या मुखानें ऐकून भगवान् अगस्त्य मुनि तुह्यांस ह्मणत आहे की, एकवेळ दर्शन देऊन जावें. आपण विमनांतून उरतांच आपणास †अक्षवण करण्याची सिद्धता करून॥ वस्सला लोपामुद्रा वाट पाहत बसलीआहे. आणि शिष्य मंडळीही आपल्या दर्शनाची इच्छा धरून मार्गप्रतीक्षा करित आहे. आपण आलां असतां आपला खोळंबा करणार नाही. लौकरच निरोप देऊं. तुमचें पुष्पक विमानही वेगवंत आहे. आह्यांस दर्शन देऊन मग विमनांत बसून स्वदेशास गेलांतरी अश्वमेध यज्ञाच्या समयास जाऊन पोहचाल.

राम०—बरें आहे. भगवान् अगस्त्य मुनि आज्ञा करतात तसें केलें पाहिजे.

शंबूक—तर मग विमान तिकडे चालवावें.

राम०—हे भगवति पंचवटिकें, गुरुजनांची आज्ञा मोडतां येत नाही, ह्मणून हा राम तुझे उल्लंघन करून तिकडे जातो, ह्याची क्षणभर क्षमाकर.

शंबूक—देवा पहा पहा ह्या वनांतील चमत्कार.

* हाराम. † पवित्रां. ‡ सत्कार. § मंगलार्ती.

॥ममताळू.

श्लोक.

* कुजांत† घोरघुबडेंवसतीतयांचे ॥
 ‡ घृष्कारऐकुनि§ मुके॥ ब्रज॥ वायसांचे ॥
 ** श्येनस्वनापरिसतांचिसमस्तसर्प ॥
 वृक्षाबरीलपतिहोउनिनष्ट†† दर्प ॥ ३१ ॥

आर्या.

ऐसेज्यावरिअसती फारचमन्कारदर्शनीयअसा ॥
 हाक्रौंचावतनामा पर्वतरामानपाहशीलकसा ॥ ३२ ॥
 आणखी चमन्कार पहा.

श्लोक.

ज्यांचेगुहांत‡‡ रवगद्गदफारहोती ॥
 गोदाप्रवाहबहुज्यावरवाहताती ॥
 शृंगाग्रभागअवलंबितिमेघज्यांचे ॥
 तेहेपहासकलपर्वत§§ दक्षिणेचे ॥ ३३ ॥

श्लोक.

अन्योन्यभेटीघडतांजयांच्या ॥
 कल्लोळमाळाउठतीजळांच्या ॥
 प्रवाहगंभीरपवित्रज्यांचे ॥
 पहामहासंगमेहनद्यांचे ॥ ३४ ॥
 (असें बोलून सर्व निघून जातात)

दुसरा अंक समाप्तः ॥

लतागृहांत. † भयंकर. ‡ घुबडांचे शब्द. § शब्द र-
 हित हीतात. ॥ समूह. ॥ कावळ्यांचे. ** ससा-
 ण्याचा शब्द. †† मदहीन.
 ‡‡ शब्द. §§ दक्षिणभागांचे.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ३.

स्थल.

पंचवटीवन.

पात्रे.

तमसा.	सीतेचीसखी.
मुरला. . . ,	लोपामुद्देचीसखी
सीता.	रामाची स्त्री.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
वासंती	वनदेवता.

(तदनंतर तमसा आणि मुरला ह्या दोन नद्या स्त्रीरूप धरून येतात.)

तमसा—सखि मुरले, तूं फार गडबडीने कोणीकडे चाललीस ?

मुरला—बाई तमसे अगस्त्यमुनीची पत्नी लोपामुद्दा हिने मला गोदावरी नदीकडे निरोप सांगावयास पाठविले आहे. ती ह्यणाली, गोदावरीला सांग की, रामभद्राने सीतेचा व्याग केल्यापासून त्याची काय अवस्था झाली आहे, हे तूं जाणतच आहेस.

आर्या.

नदिसेगंभीरपणे परि*तद्धृदयी † घनव्यथा‡बाढ ॥

§ पुटपाकासमज्याचा करुणारसजाहलाअसे॥ गाढ ॥ १ ॥

तादृश ¶ इष्टजनास कष्ट पडल्याच्या स्मरणाने फारच वाढले-
ल्या शोकसंतापाने रामभद्र सांप्रतकाळी फारच क्षिण झाला आहे.
व्याला पाहून माझे वृद्धदय कांपले. आतां ह्या रामभद्र परत जातांना
पंचवटी वनांतून जाईल, तेव्हां पुर्वी जानकी सहवर्तमान ज्याज्या
प्रदेशांत व्याने निवास केला तेते ओळखीचे प्रदेश खचित व्याच्या
दृष्टीस पडतील. आणि तो रामभद्र जरी स्वभावतः धैर्यवान् आहे
तरी अशा अवस्थेत तो व्या वन प्रदेशांत गेला असतां अतिश-
यित शोकक्षोभाच्या वेगाने व्याचे धैर्य सुटून वारंवार व्याजवर
मेढे कठिण प्रसंग येतील ही मला मोठी काळजी आहे. यासाठीं
बाई गोदावरी, व्याच्या वेळीं रामभद्रास संभाळण्याविषयीं व्वां
फार सावध रहावे.

श्लोक.

आहेदु : खीरामशोकज्वराने ॥

घालीं वाराथंड** वीचीकराने ॥

जेव्हांजेव्हां मोहहोईल व्याला ॥

तेव्हांतेव्हां रक्षक्याच्या जिवाला ॥ २ ॥

तमसा—स्नेहाचा दक्षपणा असा असावा हें योग्यच आहे, पण
आतां रामभद्राचा संजीवनोपाय ह्मणशील तर जो मुळचा
तोच, आज सहजांत जवळच आला आहे.

* रामाच्या वृद्धयांत. † अतिदुःख. ‡ दृढ. § अग्नीतभाजलेल्या
औषधाप्रमाणे. ॥ बळकट. ¶ सीतेस.

** तरंगरूप हस्ताने.

मुरला—तो कसाबरे ?

तमसा—एक कसातो सांगते. पूर्वी वाल्मीकि ऋषीच्या तपोवनांत जानकीला सोडून लक्ष्मण माघारागेल्यावर, जेव्हां जानकीला प्रसूतिवेदना झाली, तेव्हां तें दुःखतिला सोसवेना ह्मणून तिनें गंगाप्रवाहांत आपणास घालून घेतलें. मग फार वेळ गेला नाही तों लागलीच व्या प्रवाहांत जानकी दोन बालक प्रसवली. ते समयी दयाळू पृथ्वी आणि भागीरथी ह्यांनीं येऊन तिचें संरक्षण केलें. पुढें ते बालक स्तनपाना पासून सुटल्यावर स्वतां भागीरथीनें नेऊन वाल्मीकि ऋषीच्या स्वाधीन केले,

मुरला—योग्यच आहे. थोरांनीं साह्य केल्यावर कोणतीही अडचण रहावयाची नाही.

आर्या.

परिणामहा† अशांचा उत्तमहोतोचि ‡ दुःखदहिजरितो ॥

जेथें§ एवंविधजन॥ साहिव्याला॥ झटोनियांकरितो ॥ ३ ॥

तमसा—ह्या समयी तर, शंबुकाचा वध करण्याकरितां रामभद्र जनस्थानास आला आहे, असें वर्तमान भागीरथीनें शरयू मुखापासून ऐकल्यावरून जी शंका लोपामुद्देनें स्नेह भावास्तव घेतली तीच शंका मनांत आणून भागीरथी कांहीं गृहकृत्याच्या मिषानें सीतादेवीला बरोबर घेऊन गोदावरीला भेटण्यासाठीं आली आहे.

मुरला—भागीरथीनें चांगला विचार केला. कीं जेव्हां राम भद्र राजधानींत होता, तेव्हां लोककल्याणाच्या अनेक

* शेवट. † जानकी सारख्यांचा. ‡ पूर्वीदुःखदेणाराही.

§ पृथ्वीगंगासदृश. ॥ साहाला. ॥ अगन्यानें.

कृप्यांकडे व्याचें चित्त गुंतलेलें होतें. ह्यासमयीं तर चित्तास व्यग्रता काहींच नाही. एक शोकमात्र ज्याच्याचित्तास सोबती, अशा रामभद्राचा पंचवटीत प्रवेश झटला ह्मणजे मोठाच अनर्थ होणार. ह्यासाठीं तिनें सीतादेवी इकडे आणली हें बरें केलें. पण आतां सीता देवीकडून रामभद्राचें आश्वासन ती कोणव्या प्रकारें करवील कोण जाणे.

तमसा—आज भागीरथीनें सीता देवीला असें सांगितलें आहे कीं, अगे वसे जानकी, आज तुझे पुत्र कुश लव ह्यांचा बारावे वर्षाचा वाढवीस आहे, यासाठीं आयुष्य वृद्ध्यर्थ मंगल विधि केला पाहिजे. ह्याजकरितां आपल्या हातांनीं पुष्पें आणून आपला आद्यश्वशुर आणि मनुवंशाचा उपादक जो निष्कलंक देव * सविता व्याची पूजा कर. भिऊनको. तूं भूमिभागावर हिंडत फिरत असतां तुला आमच्या प्रभावानें वनदेवता ही पाहूं शकणार नाहीत. मग मनुष्य कोठून? असें तिला सांगून मलाही आज्ञा केली आहे, कीं हे तमसे, जानकीचा प्रेमा तुजवर फार आहे, याकरितां तूंच हिच्या बरोबर राहून हिचें रक्षण कर. तर आतां मला भागीरथीच्या आज्ञेप्रमाणें केलें पाहिजे.

मुरला—तर मग आतां मला गोदावरी कडे जाण्याची गरज नाही मी हा वृत्तांत लोपामुद्द्रेला जाऊन सांगतें. रामभद्र ही तैथें आला असेल असे वाटतें.

तमसा—ती जानकी पहा गोदावरीच्या डोहा पासून निघून इकडे येत आहे.

श्लोक.

गोदावरीमधुन जानकिहेनिघाली ॥
 धुंडावयापतिसकायवनी* रिघाली ॥
 मूर्तीचकेवळदिसेकरुणारसाची ॥
 किंवाव्यथाविरहजा† धृतदेहसाची ॥ ४ ॥

श्लोक.

म्लान‡ पांडुर§ कपोल॥ जेंधरी ॥
 लोंबतीकुटिलकेशज्यावरी ॥
 ऐशियाधरुनिरम्य॥ आनना ॥
 जानकी** सुतनुयेतसेवना ॥ ५ ॥

मुरला—खरें तीच ही.

श्लोक.

नवपल्लवकोमलअंगअसे ॥
 नृदर्याअतिदारुणशोकवसे ॥
 सुकवीपरिपांडुशरीरतिचें ॥
 †† शरदर्कजसा§§ दलकेतकिचें ॥ ६ ॥

(असे बोलून तमसा मुरला दोघी निघून जातात.)

(ही पूर्वोत्तर कथेची सूचना झाली.)

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.) कायहा अन्याय ?

(इतक्यांत फुलें वेंचीत वेंचीत सीता येते, आणि करुणा-
 युक्त उक्कंठेनें ऐकून ह्मणते.)

* शिरली, † मूर्तिमती. ‡ पांढरे.

§ गाल. ॥ मुख. ॥ मुखा. ** सुंदरी. †† शरत्कालीन सूर्य.
 ‡‡ पत्र.

सीता—अहो, मला वाटते माझी प्रियसखी वासंती बोलते.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

श्लोक.

व्यासीतेनेनिजकरयुगेतोडिल्यापल्लवांनी ॥

पूर्वप्रेमे^{*} करिकलभहापोशिलाजोनिवांनी ॥

सीता—(मधेचहणते.) मग व्याचे येथे काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांतून. उत्तरार्ध निघते.)

तोहाडोहीनिजयुवतिश्रीडितांसंपदाने ॥

वेगेअन्येद्विरदपतिनेगाठिलादुर्मदाने ॥ ७ ॥

सीता—(घाबरी होऊन कितीएक पावलें पृढें जाऊन हणते.)

हे प्राणनाथा, रक्षण कर रक्षण कर. व्या माझ्या पुत्राचे रक्षण कर. (किंचित् विचार करून.) हायहाय, ह्या पंचवटीच्या दर्शनाने मज मंदभाग्येच्या मुखांतून तीच[†] पूर्वपरिचित अक्षरे येतात! हा प्राणनाथा! आतां माझी हाक तुला कोठून ऐकू जाणार! (असें हणून मूर्छा पावते.)

(इतक्यांत तमसा येते.)

तमसा—वसे जानकी, सावधहो सावधहो.

(पडद्यापलीकडून रामाचा शब्द होतो.)

हे विमानराजा पुष्पका, येथेच उभे रहावे.

सीता—(भय कंप आणि हर्ष ह्यांनी युक्त होस्साती हणते.)

अहो सजल मेघाच्या ध्वनी सारखा गंभीर असा हा शब्दघोष कोठून होत आहे बरे! जो शब्दघोष माझ्या-

* गजशावक. † नव्यापल्लवांनी. ‡ आनंदाने. § दुसऱ्यागजाने.

॥ उन्मत्ताने. ॥ पूर्वज्यांचा अभ्यास

कर्णरंध्रांतशिरून मजमंदभाग्येला लागलेंच जाणो जीव
दान देतो !

तमसा—(स्नेहानें ढोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.)

सखी जानकी,

आर्या.

* अव्यक्त[†]ध्वनिवरही उद्भवलीप्रीतिकांतुलोपेशी ॥

मेघासमयूरीशी पाहुनिझालीस[‡]उत्सुककैशी ॥ ८ ॥

सीता—बाई तमसे, अव्यक्त ध्वनि असें कां ह्मणतेस? नाही
नाहीं असें ह्मणूनको. मी तर ह्या शब्दस्वरावरून ख-
चीत ओळखलें, कीं माझा प्राणनाथच बोलला.

तमसा—होहो, ऐकतें, कीं तपश्चर्याकरणान्या कोणी एका शूद्रास
दंडकरण्यासाठीं इक्ष्वाकु वंशोद्भव कोणी राजा जनस्थानास
आला आहे. तोच हा असेल.

सीता—असें आहे काय? तर मग हें मोठें भाग्य, कीं व्या रा-
जानें आपला राजधर्म अजून सोडला नाही!

(पडद्यापलीकडे रामाचा शब्द होतो.)

श्लोक.

ज्यामाजिवृक्षमृग*संधिबंधुझाला ॥

ज्यांत[†]प्रियेसहित[‡]म्यां[§]चिरवासकेला ॥

जेथेंगुहाबहुतओषहिनिर्झरांचें ॥

गोदावरीजवळच्यातटहे[§]नगांचे ॥ ९ ॥

(इतक्यांत रामचंद्रांचें विमान खालीं उतरतें.)

सीता—(रामाकडे पाहून.) हायहाय, कसाहा अगदीं प्रभात-

* अस्पष्ट. † शब्दावर. ‡ उक्कंठिता.

* समुदाय. † सीतेसहवर्तमान. ‡ बहुतकाळ. § पर्वतांचे.

काळच्या चंद्रमंडलासारखा पांडुरवर्ण आणि केवळ कृ-
श व दुर्बळ झाला आहे. ह्याच्या आकारावरून आणि
सौम्य गंभीर वर्तनावरून मात्र हा ओळखतां येतो. हा-
च माझा प्राणनाथ खरा. ह्याची अशी अवस्था पाहून म-
ला मूर्छा येते. बाई तमसे मला संभाळून धर. (असें
ह्मणून तमसेच्या गळ्यास मिठी घालूनमुर्छा पावते.)
तमसा—(सीतेला सांभाळून धरून ह्म०) वत्से, सावधहो,
सावधहो,

(पडद्यापलीकडून पुनः शब्द होतो.)

ह्या पंचवटीच्या दर्शनानें मला असें होतें.

श्लोक.

जोदुःखाग्नीअंतरींगुप्तहोता ॥

तोमोठ्यानेंपेटघेणारआतां ॥

वाटेव्याचाधूमहा*मोहभारी ॥

पूर्वीमातेव्यापितोदुःखकारी ॥ १० ॥

तमसा—(मनांत ह्म०) हां, पूर्वी लोपामुद्रा व भागीरथी ह्यांनीं
जें भविष्य केलें तें हेंच.

सीता—(सावध होऊन) हायहाय, हे कसें भाषण निघालें?
(पुनः पडद्यांतून शब्द होतो.) हे प्रियसखी, हे दंडका-
रण्यांत सुख देणारी, हे जनकराजतनये. (असें ह्मणून
राम मूर्छित होतो.)

सीता—हायहाय, धिक्कार असो, ह्या मजदुर्भाग्येच्या उद्देशानें
हा प्राणप्रिय नेत्रकमळें मिटून मूर्छित झाला कीं!—हाय-
हाय कायकरावें? हा श्वासोश्वास टाकीत निश्चेष्ट होऊन

* मोहहाच दुःखाग्नीचा धूम.

अस्ताव्यस्तपर्णे धरणीवर पडला की? बाई तमसे, धांव
धांव, माझ्या प्राणप्रियाला संभाळ. पहा तो निश्चेष्ट पड-
ला. न्याला वांचीव वांचीव. (असें बोलून तिच्या
पायांपडते.)

तमसा—सखे, तुजवांचून मी काय करूं?

आर्या.

मेकल्याणीजानकि तुजवांचुनिकोणवांचविलयाला ॥

स्पर्शतुद्रयाहस्ताचा प्रिय,नेइलतोचतापविलयाला ॥ ११ ॥

सीता—बरें आतां जें होणार तें होऊ. तूं झणतेस तसेंकां
होईना. (असें झणून व्वरेनें रामाला स्पर्श करावयास
जाते.)

(इतक्यांत भूमीवर पडलेला आणि डोळ्यांस पाणी आ-
पून सीतेनें वृद्धयास स्पर्श केल्यामुळे आल्हाद पावलेला
असा रामचंद्र येतो.)

सीता—(किंचित् हर्ष पावून मनांत झ०) ह्या त्रैलोक्यनाथा-
च्या देहांत परतून जीवित आलें असें वाटतें.

राम०—(स्पर्शसुखाचा अनुभव घेऊन.) अहाहा, काय चम-
त्कार झाला हा!

श्लोक

भासेमलारसचिचंदनपल्लवांचा ॥

* कींकाठिलापिळुनि† चंद्रकरांकुरांचा ॥

हासौख्यदायक‡ अहावृद्धयासं§साचा ॥

केला॥ विलेपसुमहौषधिच्यारसाचा ॥ १२ ॥

* किंवा. † चंद्र किरण रूप अमृतांकुरांचा. ‡ आश्चर्य.

§ खरा. ॥ लेपन.

श्लोक.

स्पर्शहामजगमेपहिलागे ॥

जोरसमृदुशीतललागे ॥

जीवऊनिमजमोहकरीतो ॥

लागतांन्ददयतापहरीतो ॥ १३ ॥

आर्या.

संतापेंजीमूर्छा आलीतक्काळघालवूनितिला ॥

हाआनंदेंदेते जडतापुनरपितशीचमन्मतिला ॥ १४ ॥

सीता—(भयानें कंपित होऊन नृदयावरचा हात काढून ह्मणते.)

आलें इतकेंच ह्यासमयीं मला पुष्कळ आहे.

राम०—(बसला राहून.) काय! ती दयाळू सीतादेवीच माझ्या जवळ आली काय?

सीता—हायहाय, आतां प्राणनाथ मला सोधूं लागेल. कसें करावें बरें?

राम०—असो, पाहतों बरें आलीकीं कायती.

सीता—बाई तमसे, आपण अंमळ एकीकडे व्हावें हें बरें. कदाचित् प्राणनाथानें मला पाहिलें तर न्याच्या आज्ञेवांचून मी जवळ आलें इतक्यावरून तो मजवर फारच कोप करील.

तमसा—अगे वत्से जानकी, भागीरथीच्या वरप्रसार्देकरून वनदेवतांसहीतूं अदृश्य आहेस. भितेस कां?

सीता—होय, असें आहेखरें, मला स्मरण नवतें.

राम०—हे प्रियसखी जानकी, हे प्राणप्रिये जानकी.

सीता—(आपणासीं बोलते.) हे प्राणनाथा, आज पर्यंत जो

* हस्तस्पर्श.

वृत्तांत झाला व्याला हें भाषण अयोग्य दिसतें. मी खरी प्राणप्रिया असतें तर माझी अशी दशा कां झाली असती? अथवा हें मी काय मनांत आणतें. येणेंकरून मी वज्रवृद्धया आहे असें होईल. कां कीं, जिला जन्मांतरी ही दर्शन होणें कठीण अशी जी मी दुर्दैव हिला उद्देशून ह्या प्रकारचें भाषण करणारा जो माझा प्राणप्रिय व्यावर मी रागेंभरतें तर मी अशी निष्ठुर कशी होऊं? व्याचें वृद्धय मी जाणतें, आणि माझें वृद्धय तो जाणतो. माझ्या दैवीं होतें तें झालें. ह्याचा दोष म्यां व्याकडे कां लावावा?

राम०—(चोहोंकडे पाहून.) हायहाय, येथें कोणी नाहीं मला भ्रांति झाली काय?

सीता— कायगे तमसे, व्यावेळेस ह्यानें माझा विनाकारण परिव्याग केला. ह्यावरून तर माझें वृद्धय ह्याजकडे वळूनये, असें असतां ह्यासमयीं ह्याला अशा प्रकारचा पाहून माझें वृद्धय ह्याजवर इतकें कां आसक्त होतें हें मला समजत नाहीं.

तमसा—वसे जानकी, असें कां होतें तें मी समजलें. सागतें.

दिंड्या.

निराशेनें जाहलें उदासीन ॥

चित्ततूझे विप्रियें फार खिन्न ॥

करुणवचनें याचिया होय दीन ॥

तरी सौजन्ये असे सुप्रसन्न ॥ १४ ॥

तुझे आधीं चित्त तें महोदार ॥

दीर्घविरहें उन्सूक असे फार ॥

तया पाह्येनी न करितां उशीर ॥

अलाप्रेमाचापूरव्या* गभीर ॥ १५ ॥

चित्ततूझें वाटतें चंद्रकांत ॥

पूढें येतां प्रियपूर्णचंद्र† कांत ॥ १६ ॥

प्रेमपाझरसूटला‡ तयाभारी ॥

घडे§ स्वाभाविककोणतयावारी ॥ १७ ॥

राम०—हे देवी जानकी, कोठें आहेस !

साक्या.

स्नेहें॥ आर्द्रसुशीतलएसास्पर्शतुझामजझाला ॥

स्पर्शनव्हेहामजवरितुझा॥ मूर्तप्रसादआला ॥ १८ ॥

आद्गुणिमातें** स्निग्धकरीतो नवलमलाहें मोठें ॥

जीचास्पर्शप्रियकरतीतूं आतां असशीकोठें ॥ १९ ॥

सीता—ज्यांत अपार स्नेहभाव दिसून येतो, ज्यांत आनंदा-
श्रूच्या धारा चालतात, असे हे प्राणनाथाचे विलापशब्द
ऐकून, जरी माझे जन्म निष्कारणपरिव्यागानें दूषित
झालें आहे, तरी हा जन्मलाभ मला फारच मानवला, आ-
णि धन्यसा वाटला.

राम०—अथवा प्रिया येथें कोठून येणार? मला निरंतर तिचा
ध्यास लागला आहे. व्या दृढ अभ्यासा मुळें हा मला
भ्रम झाला असेल असे वाटते.

(पडद्या पलीकडून शब्द होतो.) कायहा प्रमाद कायहा
प्रमाद! (पूर्वाक्त श्लोकार्ध.)

व्यासीतेनें निजकरयुगेतोडिल्यापल्लवांनीं ॥

पूर्वीप्रेमेंकरिकलभहापोशिलाजोनवांनीं ॥

* मोठा. † पति. ‡ चित्तास. § स्वभाव सिद्ध गोष्ट.

॥ स्निग्ध.

॥ मूर्तिमंत.

** स्नेहयुक्त.

राम०—(करुणायुक्तहोऊन उक्कंठेनें ह्म०) मग स्याचें काय आहे?

(पुन्हा पडद्यांत शब्द होतो. उत्तरार्ध.)

तोहाडोहीनिजयुवतिशीं क्रीडतां संमदानें ॥

वेगें अन्यें द्विरदपतिनें गांठिला दुर्मदानें ॥

सीता—ह्यास मयीं कोण बरें स्याला सोडवील ?

राम०—कोठें आहेतो. कोठें आहेतो दुरात्मा? जो माझ्या प्रिय सखीच्या पुत्रांस आणि स्याच्या स्त्रीस पीडा देतो. (असें झणून झटककर उठतो.)

वासंती—(प्रवेशकरून मोठ्या गडबडीनें झणते.) कोण, वेव रघुनंदन रामभद्र काय ?

सीता—अहो ही माझी प्रियसखी वासंती काय ?

वासंती—रामदेवा, तुझा जय असो.

राम०—(तिजकडे पाहून,) कोण ही माझ्या जानकीची प्रिय-सखी वासंती काय ?

वासंती—रामदेवा, त्वराकर त्वराकर. येथून जवळच जटायु पर्वताच्या शिखरा खालीं सीता तीर्थाच्या दक्षिणेस गोदावरीप्रतजाऊन त्या सीतादेवीच्या पुत्रकाचें संरक्षण कर.

सीता—हा तात जटायो, तुझ्या वांचून हें जनस्थान अगदीं शून्य दिसतें.

राम०—ह्या गोष्टी वृद्धयमर्म भेदणाच्या आहेत.

वासंती—महाराज, इकडून ह्यावाटेनें यावें.

सीता—कायगे तमसे, खरेंचका मी कोणास दिसत नाहीं? वन-देवता देखील मला पाहूं शकत नाहीतना?

तमसा—अगे वत्से जानकी, सर्व देवतां पक्षां भागीरथीदेवीचें सामर्थ्य मोठें आहे. तिचें बोलणें स्वोटें व्हावयाचें नाहीं.

मग उगीच कां शंकापनांत आपणितेस ?

सीता—तर मग आपण निःशंक पुढें जाऊं.

(असें ह्मणून दोघी पुढें जातात.)

राम०—हे भगवती गोदावरी तुला नमस्कार असो.

वासंती—रामदेवा, आनंदाची गोष्ट झाली. सीतादेवीचा पुत्र

गजराज स्त्रीसहवर्तमान विजयी होऊन आला.

राम०—हे पुत्रका, विजयी आणि दीर्घायुहो.

सीता—काय आश्चर्य हें! एकून माझा लाडका वस्स इतक्या योग्यतेचा झालाना ?

राम०—हे महादेवी जानकी, तूं मोठ्यादेवाची होस. पहा.

श्लोक.

ज्यानें बाळपणींतुझ्याचजवळीयेऊनि* दंतांकुरें ॥

ओढावातवां कर्णपल्लवभयेंदूरुनि† किंवाकरें ॥

तोहापुत्रतुझा‡ गजायुतबळीझालाकसागेपहा ॥

जेकल्याणघडे॥ वयांततरुणाच्याजाहलापात्रहा ॥ २० ॥

सीता—ह्याला उदंडत्वायुष्य असो. आणि ह्याला स्वस्त्रीशीं वियोग कधीं नघडो.

राम०—गे सखि वासंती, बायकोशी वरदास्त कशीठेवावी ह्याविषयींचें चातुर्य हा वस्स कसाशिकला आहे पहा!

श्लोक.

॥ श्रान्ता** स्वकांतानिररवूनिसव्वरी ॥

†† करीकरणें‡‡ जलसेकतीवरी ॥

* दंताग्रानें. † कानां वरचा भूषण रूप पल्लव. ‡ शुंडाग्रानें.

§ दहासहस्र हत्तींचें बळज्यास. ॥ तरुणवयांत.

॥ दमलेली. ** स्वस्त्री. †† सोडेंनें. ‡‡ शिडकाव.

छत्रापरी* पुष्करपत्रहीधरी ॥
 स्नेहेंप्रियेचा† श्रमखेदतोहरी ॥ २१ ॥
 लीलेनेत्रुपटुनि‡ अब्जनालखंडें ॥
 दंतांनींचघळुनिकाढितो§स्वतुंडें ॥
 भक्षाय॥ कवळतिलाकरोनिदेतो ॥
 ¶कांतेचेंमनरमवीकसेंपहातो ॥ २२ ॥

सीता—बाई तमसे, हा तर अशा योग्यतेचा झाला. परंतु ते कुश लव इतक्या दिवसांत कसे झाले असतील कोण जाणे.

तमसा—जसा हा झाला तसेच तेही झाले असतील.

सीता—मी केवढीगे मंदभाग्या ही! मी केवळ पतिविरहाचेंच दुःख भोगितें असें नाही. पुत्रविरहाचेंही दुःख भोगितें.

तमसा—बाई वत्से, भवितव्यच असें. दैवा पुढें कोणाचा उपाय चालत नाही.

सीता—कायतरी दैवाची गति विलक्षण ही! मी पुत्र प्रसवून व्यर्थ. कांतर पहा. विरळ कोमळ आणि धवळ असे दंत, गोजिरवाणे गाल, मंद मनोहर हास्य, कुरुळ आणि कांर्ळा अशीं लहान लहान झुलपें, इतक्यांनीं शोभणारीं अशीं माझ्या व्या पुत्रांचीं मुखकमळें माझ्या प्राणपतीनें चुंबिलीं नाहीत.

पद २३.

प्रसवुनिम्यांकायकेलें ॥ कींसारेंव्यर्थगेलें ॥ ध्रु० ॥
 नाहीपुत्रावणपुत्राचें ॥ नाहीसुखहीबारशाचें ॥
 प्राणनाथेंमुखन्यांचें ॥ नाहीडोळंपाहिलें ॥ प्रस० ॥ १ ॥

* कमलपत्र. † श्रमदुःख. ‡ कमळाच्या देंठाचे तुकडे.

§ आपल्यातोंडानें ॥ आस. ¶ वियेचें.

अंकीघेउनियांसुखाचें ॥ सांठवणलावण्याचें ॥

मुखकमळहीतयांचें ॥ प्रेमेंनाहींचुंबिलें ॥ प्रस० ॥ २ ॥

रांगतआलियाबाळांतें ॥ पावोनियांआनंदातें ॥

हातींउचलोनीतयांतें ॥ कडियेनाहींघेतलें ॥ प्रस० ॥ ३ ॥

तमसा—(गहिंवरून,) असो, देवताप्रसादानें. सर्व काहीं.

सीता—बाई तमसे, पहा पुत्रांच्या स्मरणानें माझ्या स्तनांस

पान्हा आला, आणि व्यांच्या पिन्याचें सांनिध्यही झालें.

येणेंकरून क्षणभर मी संसारिणी स्त्रीप्रमाणें आपल्या घ-

रांच आहें काय असें मला वाटतें.

तमसा—खरेंच आहे, हें काय सांगावें! स्त्री पुरुषांचा जो परस्पर

र अतिशयित स्नेह असतो तोच अपव्यरूपानें परिणा-

म पावतो. ह्मटलें आहे.

आर्या.

* दंपन्यांचींअंतः करणेंस्नेहेंचिएकवटहोती ॥

होतोआनंदाचा ग्रंथितयालाअपन्यकींक्षणती ॥ २४ ॥

वासंती—(इकडे रामास ह्म०) महाराज, तिकडे पहा काय चमत्कारतो

श्लोक.

नवेदीसतीचित्रज्याचेपिसारे ॥

नुरामस्तकींशोभतोहाकसारि ॥

कदंबावरीतोप्रियेच्यासमोर ॥

पहानाचतोहोउनीमत्तमोर ॥ २५ ॥

सीता—(कौतुकानें डोळ्यांस पाणीआणून.) हाच तो बरें. हा-

च तो मोर.

राम०—वत्सा खुशाल ऐस.

* स्त्रीपुरुषांची. † पंख. ‡ स्त्रीच्या.

सीता—असेच असो.

राम०—हे मयूरा, तूं माझा पुत्रच आहेस. कां कीं.

श्लोक.

जशीभ्रुकुटिचाळवी* नयनगोलहीहालवी ॥
 तसाफिरसितूंतुला† स्वकरपल्लवे‡ पालवी ॥
 धरून§ करतालतीप्रियसखीतुलानाचवी ॥
 सुतापरितुलामनींसमजुनीसुखा॥ सांचवी ॥ २६ ॥
 कायचमक्कार हा! मुकीं जनावरें देखील पूर्वीचा परिचय
 विसरलीं नाहीत. ह्यांस जानकीचें अजून स्मरण होतें असें
 वाटतें.

श्लोक.

झालाकदंबतरुपुष्पितहादयेनें ॥

घालूनिजोउदकवाढविलाप्रियेनें ॥

सीता—(पाहून डोळ्यांस पाणी आणून ह्मणते.) प्राणनाथा-
 नें चांगलें जाणलें.

राम०—(उत्तरार्ध ह्मणतो.)

बैसूनिव्यावरमयूरसुखेनिवाला ॥

वाटेखरास्वजनसास्मरतोप्रियेला ॥ २७ ॥

वासंती—रामदेवा, आतां येथें आसन टाकून क्षणभर बसावें. हें
 स्थळ तुझ्या परिचयाचें असेल.

श्लोक.

॥ रंभावनांतिल** शिलातलहेंचरामा ॥

आलेंप्रियेसहतुला†† शयनासकामा ॥

* ब्रुवुळें. † हस्तांगुलीनीं. * बोलावी. § हातानेंताळू ॥ मिळवी.

॥ कदलीवनांतील. ** खडकाचाचौथरा. †† निद्रेस.

सीताइथेचतृणदेतबसेमृगांतें ॥

सोडूनजातनव्हतेमृगयास्थलातें ॥ २८ ॥

राम०—हेंस्थळ माझ्यानें पाहवत नाही. (असें ह्मणून रुदन करीत दुसरीकडे जाऊन बसतो.)

सीता—(वासंतीस उद्देशून मनांत ह्म०) सखी वासंतीनें काय केले हें? प्राणनाथाला आणि मला हेंस्थळ दाखवून अधिक शोकांत घातलें. हायहाय धिक्कार असो. पहा, तोच प्राणनाथ; तेच पंचवटीवन; तीच पंचवटी; तीच वासंती तेच ओळखीचे गोदावरीच्या कांठचे प्रदेश; तेच पुत्राप्रमाणें मानलेले पशु, पक्षी आणि वृक्ष; आणि तीच मी; असें असतां मज मंदभाग्येला हें सर्व दिसत असून नाही सारखें झालेंना? तस्मात् जीव लोकाची दशा अशीच विलक्षण आहे.

तमसा—सखे जानकी, ह्यासमयीं रामभद्राची कशी अवस्था झाली आहे ती तूं पाहत नाहीस काय?

श्लोक.

* कुवलयदलस्निग्धे अंगेकरी नयनोन्सवा ॥

सततजरिहा † पाहो आलातथापिगमेनवा ॥

‡ विकळदिसतीयार्ची अंगेपहाकृशपांढरी ॥

कठिणपडतेजाणायार्चि ॥ रुचेनयनातरी ॥ २९ ॥

आर्या.

कुवलयपत्रस्निग्धे अंगेदेणार ॥ तोषनयनातें ॥

जरिपाहिलानिरंतर तरिवाटेजोनवीनचिमनातें ॥ ३० ॥

* कमलपत्रासारखी मृदु. † नेत्रास आनंद. ‡ पाहण्यांत आला.

§ म्लान. ॥ आवडे. ॥ संतोष.

तोहाशोकें* पांडुर कशदुर्बळजाहलापहायाला ॥

† कष्टेंचओळखाया जोगापरिआवडेपहायाला ॥ ३१ ॥

सीता—पाहतें बरें, सखी, मी व्यालाच पाहतें.

तमसा—सखि जानकी, तुला असेंच निरंतर प्रियदर्शन घडो.

सीता—आहारे देवा, हा मजवांचून आणि मी ह्या वांचून अस-
प्याची कल्पना स्वप्नांतरी कोणाला झाली असेल का-
य? मला वाटतें ह्याच्या माझ्या वियोगामध्यें किती ज-
न्मे गेलीं कोण जाणें. माझ्याडोळ्यांचें पाणीतर खळत
नाहीं, तथापि न्यांतच कसेतरी करून मुहूर्तभर प्राणना-
थास पाहून घेतें. (असें ह्मणून रामचंद्राकडे पाहत
राहते.)

तमसा—(स्नेहानें नेत्रांस अश्रू आणून सीतेला आर्लिंगन देऊन
ह०) कायगे तुझी तटस्थवृत्ति ही;

श्लोक.

सानंदशोकेंभरलीसभारी ॥

नेत्रांतुनीवाहतिबाष्पवारी ॥

वाटेमलान्हाणिशितूं‡दृदिस्था ॥

प्रियाअशीहेदिसतेअवस्था ॥ ३२ ॥

वासंती—अहो वनदेवतांनो, हा रामभद्र आपऱ्याघरी आला
आहे, ह्यासमयी ह्याचा उत्तमप्रकारें सत्कार व्हावा हें यो-
ग्य आहे.

श्लोक.

फलमधुकुसुमांनीवृक्षपूजोतसारे ॥

‡स्फुटकमलसुगंधीमंदवाहोतवारे ॥

* पांढरा. † यत्नानें. ‡ दृदयस्थितप्राणेश्वरास. † फुललेली.

मधुरतरकरावांशब्दयेथें*शकुंती ॥

फिरुनि सहज आलारामकीयावनांती ॥ ३३ ॥

राम०—सखि वासंती, ये आपण येथें बसूं.

वासंती—(बसल्यावर डोळ्यांस पाणी आणून ह्म०)

महाराज, कुमारलक्ष्मण खुशाल आहे की?

राम०—(न ऐकिलेंसें करून बोलतो.

श्लोक.

तृणजलवनधान्येदेउनीअंजलीनें ॥

†मृगतरुशकुनीजेपोशिलेमैथिलीनें ॥

निरखुनिचतयांतेंहोयकांहीं‡विकार ॥

द्वसमवृद्धदयालास्पष्टहाभेदणार ॥ ३४ ॥

वासंती—महाराज, मी विचारतें हें अगोदर सांगा, की, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहेना ?

राम०—(आपल्या मनांत ह्म०) हिनें मला महाराज असें उपरोधिक संबोधन दिलें, आणि लक्ष्मणाचा कुशलप्रश्न करतांना हिचागळा दाटून आला, नेत्रांस अश्रू आले ह्यावरून मला वाटतें सीतेचा वृत्तांत हिला समजला आहे. असो. (उघडपणें.) होहो कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे. (रडूं लागतो.)

वासंती—बा रामा, तूं असा कठोर वृद्धदयाचा कसारें झालास ?
पद. ॥ ३५ ॥

कितरेअसशीतूनिघुररामा ॥ नवमेघश्यामा ॥ ध्रु० ॥

कुसुमाहुनिहीजीअतिसकुमारी ॥ मिथिले§शकुमारी ॥

* पक्ष्यांनीं. † पशु वृक्ष पक्षी. तृणजळ वनधान्ये
यानीं पोशिले. ‡ द्वसमविकार. § जनककन्या सीता.

उदरीगर्भाचेंओझेंभारी ॥ तीन्नी कांतारो ॥ विजनी
 नेउनयजिलीकैशी ॥ एकाएकीनिजविश्रामा ॥ किति० ॥ १ ॥
 प्राणाहुनियांहीजीप्रियतुजला ॥ मोकलिलेंतिजला ॥
 प्रेमातिजविषयीकोठेंगेला ॥ उरनाहींभिजला ॥
 वचनींराहुनिकाममनांतिलपुरवीऐशीव्यजिलीरामा ॥ कि० ॥ २ ॥
 अबलेचीव्यागतिहोइलकैशी ॥ स्मृतिनाहींऐशी ॥
 व्याघ्राच्यावदनींगाईजैशी ॥ व्यजिलीव्वांतैशी ॥
 प्रभुतंतुजलाकायह्मणावें ॥ इच्छिसितैशाकरिशीकामा ॥ कि० ॥ ३ ॥
 सीता—सखी वासंती, तूं आह्मां उभयतांची सखी असून असें
 काय बोलतेस? माझाप्राणनाथ तसा नाही. तो सर्वास
 प्रिय आहे. तुलातर विशेषें करून प्रिय असावा.
 वासंती—(मनांत खेद करून.) हरहर काय दैवगती ही!

श्लोक.

तूजीवतूंष्टदयतूंमजलाविसांवा ॥
 तूंचंद्रिकाचनयनाशरिरांमुधावा ॥
 मोहींजिलावदुनियापरिगुंतवावें ॥
 तीतेंच—हायतुजकायपुढेंवदावें ॥ ३६ ॥

(असेंबोलून मूर्छी पावते.)

राम०—(मनांत ह्म०) पुढें बोलणें सोडणें आणि मोह पावणें
 ह्या दोन्ही गोष्टी स्नेहास योग्यच आहेत. (उघडणें)
 सखे सावधहो सावधहो.

वासंती—(सावध होऊन,) तरमग अशी अयोग्य गोष्ट आपण
 कां केली वरें?

* वनांत, † सोडिलें. ‡ अश्रूंनीं नाहींभिजला.

§ अमृत.

सीता—सखी वासंती, अजून तरी पुढे बोलूनको. उगीच रहा.

राम०—लोकांस सोसेना ह्मणून.

वासंती—कोणच्या कारणा मुळे?

राम०—कोणतें कारण तें लोकच जाणत असतील.

तमसा—लोकांविषयीं वाईट शब्द आजच काय तो निघाला.

वासंती—लोकांची समजूत कशीही असली ह्मणून व्हां असें करावेंकाय? ह्यांत काय मिळविलें?

श्लोक.

कठिणवृद्धयरामा आवडेकीर्तिनूतें ॥

तरिवदअपकीर्तीयाहुनीकायमातें ॥

वर्निगति* अवलेचीकायझालीअसेल ॥

तववृद्धयिनरेंद्रावाटतेंकायबोल ॥ ३७ ॥

सीता—हेवासंती, तूच कठिण वृद्धयाची आहेस. ज्या अर्थी

तू दुःखावर डाग देतेस.

तमसा—प्रीती असें वदविते आणि शोकही.

राम०—सखी वासंती, दुसरेंकाय वाटावयाचें आहे!

श्लोक.

भ्याल्यामृगापरिजिची† सुविलेलदृष्टी ॥

जीपूर्णगर्भधारितांबहुहोयकष्टी ॥

तीची‡ शरीरलतिकाकुसुमें§ स्तवावी ॥

रानांत॥ हिंसकजर्नागिळिलीअसावी ॥ ३८ ॥

सीता—प्राणप्रिया, ही मी जिवंत आहे बरें, जिवंत आहे. मला कोणी गिळिलें नाही

स्त्रीची. † चंचल. ‡ अंगलता. § मृदुच्वाविषयीं पुष्पांनीं
स्तवण्यास योग्य. ॥ व्याघ्र राक्षस इत्यादिकांनीं.

राम०—हेप्राणप्रिये जानकी, आतां तूं कोठें आहेस?

सीता—हायहाय, प्राणनाथ ही गळा मोकळा करून रडूं लागला कीं!

तमसा—वस्ते, असेंच केलें पाहिजे. जे दुःखित आहेत व्यांनीं रडूनच दुःखें घालवावीं. दुसरा उपाय नाही. झटलें आहे.

आर्या.

जळतुंबतां* तडागीं फोडावालागतोजसापाट ॥

†शोकसोभींरोदन वृद्धयस्थैर्यानसेदुजीवाट ॥ ३९ ॥

विशेषें करून रामभद्रास तर ही जीवलोकस्थिति कष्टप्रदच आहे. पहा,

साक्या.

पाळवेंविश्वातेविधिने स्वस्थकरुनिचित्ताते ॥

प्रियाशोकजीवातेसुकवी‡ उष्णजसाकुसुमाते ॥ ४० ॥

आपणकरुनिव्यागविलापहि करणें अवघडज्याला ॥

सांपडलाअवकाशतयाला रोदनलाभचिझाला ॥ ४१ ॥

राम०—काय दुःख हें कितीसोसावेंतरीं.

श्लोक.

वृद्धयउलतेशोकैमाक्षेनव्हे§द्विविधातरी ॥

विकलकरितेमूर्छा॥कायानजीवितसंहरी ॥

अंतुनितनुशीभाजी॥ज्वाळानभस्मकरीतसे ॥

**विधिजरिकरी†† मर्मोद्भेदानजीवहरीतसे ॥ ४२ ॥

सीता—होय असेंच आहे खरें.

* तळचांत. † शोकातिशयीं ‡ ग्रीष्मकाल. § दुभंग. ॥ शरीरास.

॥ शोकाग्नीची. ** देव. †† मर्मच्छेद.

तमसा—सखी जानकी, तुझ्या करितां रामभद्रास जें दुःख हो-
ते तें तूं प्रव्यक्ष पाहत आहेसना ?

सीता—कायकरावें. पाहण्याचें कपाळीं आलें खरें.

राम०—(आपणाशीं बोलतो.) अहो अयोध्या पुरवासी, देश-
वासी, जनहो, तुझांस प्रार्थितां.

श्लोक.

स्थितिनिजगृही* व्यादेवीचीतुझांसनरूचली ॥

ह्मणुनितृणवतूतीम्यांरानींव्यजूनिन† शोचली ॥

परि‡ परिचितांव्याव्यावस्तूनराहविती§धिरा ॥

ह्मणुनिरडतोहामीयेथेंक्षमाजनहोकरा ॥ ४३ ॥

तमसा—शोकसागरास अतिगंभीर भरती आली !

वासंती—रामा, जी गोष्ट होऊन गेली तिजविषयां आतां धैर्यच
धरलें पाहिजे.

राम०—सखे, धैर्य धरावें ह्मणून सांगायाम नको. धैर्यच आहे.
पहा.

श्लोक.

व्यादेवीनें॥शून्यहालोकझाला ॥

बारावेंलोटलींकींतयाला ॥

प्रायातीचेंजाहलेंनष्टनाम ॥

अहेअद्यापीहिजीवंतराम ॥ ४४ ॥

सीता—प्राणनाथाच्या ह्या वचनांनीं मी शोभित झालें.

तमसा—अगे वेडे मुली, व्याच्या वचनांनीं शोभित झालें ह्मण-
तेस काय ? पण असें नव्हे.

* जानकीची. † शोकनाहीं केला. ‡ ओळखीच्या. § धैर्यास.

आर्या.

प्रियतमनव्हेतजरिया स्नेहार्द्राशोकदारुणावाचा ॥

ह्यातुजवरमधुधारा पडतीपरिव्यांतसविषरससाचा ॥ ४५ ॥

राम०—अगे वासंती, पहा बरे, म्यां—

श्लोक.

वेगेंउरीबाणचिलागतोतसा ॥

किंवा*अहीचाविषयुक्तदंतसा ॥

जो†शोकशंकूवृद्धदयासलागला ॥

तोमर्मभेदीतरिकानसाहिला ॥ ४६ ॥

सीता—कायमी मंदभाग्या ही! प्राणनाथास वारंवार आयास आणि दुःख देणारी झालेना?

राम०—पहामी आपल्या अंतःकरणास किती जरी आंवरून स्थिर करावयास पाहतों तरी पूर्वपरिचित अनेक प्रिय पदार्थांच्या दर्शनानें हा शोकाचा उद्दाम वेग आटोपत नाही. काय करूं?

श्लोक.

‡शोकक्षोभप्रसरशमनीयन्नजोजोकरावा ॥

मोठ्याकष्टेकरुनिवृद्धदर्यासावधानेंधरावा ॥

§व्यार्तेन्यार्ते॥ मथुनिपसरेअंतरीं॥ वृद्धिकार ॥

**क्षेत्रीजैसामथुनि††सिकतासेतुर्ते‡‡तोयपूर ॥ ४७ ॥

सीता—ह्या प्राणनाथाच्या दुर्वार आणि दारुण दुःखामुळे म-

*सर्पाचा. †शोकरूपविला. ‡शोकक्षोभाचा जोअतिशय न्याच्या शांती विषयी. §न्याच्या यन्नार्ते. ॥नाशुनि.

॥वृद्धदयाला विकार. **शेतांत. ††ब्रालूच्या बांधातें,

‡‡पाण्याचा लोंढा.

लाही अतिशयित दुःख क्षोभ होऊन माझे वृद्धय थरथर कांपले.

वासंती—(मनांत हलणते.) हा रामदेव तर फारच शोकसंकटांत पडला. ह्यास्तव ह्याचें चित्त दुसरी कडे लावले पाहिजे. (उघडपणे ह्म०) महाराज, हे पंचवटीचे प्रदेश तुमच्या फारदिवसांचे ओळखीचे आहेत. ह्यांकडे पाहून ह्यासमयीं अंतःकरणास कांहीं आनंद द्यावा.

राम०—वरें आहे. तसेंच करतो. (असें हलणून उठतो आणि इकडे तिकडे फिरतो.

सीता—प्रियसखीनें प्राणनाथाच्या चित्तास समाधान होण्यासाठीं जो उपाय हलणून योजला तोच त्याच्या दुःखाचीस अधिक पेटविणारा आहे. हे तिच्या मनांत कसें आले नाही? आतां कायकाय दाखवील कोण जाणे!

वासंती—(करुणाउक्त होऊन.) रामदेवा, हे लतागृह पाहिलें काय ?

श्लोक.

* याकुंजांतचिवाटपाहत तिचीहोतास, तीं गोमटी ॥

होतीं हंसविलासदेखत उभीगोदावरीच्यातटीं ॥

येतांखिन्नतुलाविलोकृनि ॥ तिच्याशंका मनीं वाटली ॥

भीतीनें तुजहात जोडुनि तिनें केला प्रणामांजली ॥ ४८ ॥

सीता—अगे वासंती, तूं फार कठोरमनाची आहेस. कीं, ह्या अशा वृद्धयभेद करणाऱ्या भाषणांनीं माझ्या प्राणनाथाला आणि मजमंदभाग्येलाही पुनः पुन्हा दुःख देतेस.

* लतागृहांत. † सीतेची. ‡ सुंदरी सीता. § हंसक्रीडा.

॥ सीतेच्या.

राम०—अगे कोपिष्टे निर्दये जानकी, जवळपास असल्या सा-
रखी वाटतेस, पण दिसत नाहीस. मजमंदभाग्याची
तुला दया येत नाहीकाय ?

श्लोक.

हाहादेवीन्दृदयफुटतेदेहमाझागळाला ॥

वाटेशून्यत्रिभुवनमलाअंतरात्माजळाला ॥

याआत्म्यानेंकितितरिसदादुःखभाराधरावे ॥

मोहव्यापीफिरफिरुनिम्यांकायआतांकरावे ॥ ४९ ॥

सीता—हायहाय, धिक्कार असो कर्माळा. पुनः प्राणनाथ मो-
हग्रस्त झाला.

वासंती—रामदेवा, सावधहो सावधहो.

सीता—अगा हे प्राणप्रिया, तू सकल जीव लोकांच्या मंगलास
आधार असतां तुझ्या अवताराचा मजमंदभाग्येच्या
कारणाने जीव जातोका राहतो अशा प्रकारचा भयंकर
परिणाम व्हावा काय ! हायहाय, जळो माझे जीवित. का-
यहो नष्टमी कीं, प्राणनाथाची अशी दशा डोळ्यांनी पा-
हते ! (असें झणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वस्ते जानकी, सावधहो२. अगे धीरधर. घाबळूनको.
ऊठ आणि पुनः रामभद्राला आपल्या हस्ताचा स्पर्शकर.
हाच व्याच्या संजीवनाचा मुख्य उपाय आहे.

वासंती—काय अजून रामदेव सावध होत नाही ! हे प्रियसखी
जानकी, तू कोठे आहेस ? आतां लौकरये आणि आपल्या
प्राणेश्वराला जीवदान दे.

सीता—(त्वरेनें रामाच्या जवळ जाऊन व्याच्या वृदयास आ-
णि मस्तकास हस्तस्पर्श करिते.)

वासंती—रामभद्र सावध होऊन देहभानावर आला हें मोठेंच भाग्य.

राम०—(सावध होऊन झणतो.)

श्लोक.

वाटेकीं* अमृतमयप्रलेपनांनीं ॥

बाहेरीअंतुनिहिदेहसारवूनी ॥

हास्पर्शक्षणमजवांचवृंपहातो ॥

आनंदेमजदुसराचमोहदेतो ॥ ५० ॥

(आनंदांत डोळे झांकून झणतो.) हे सखि वासंती, तुझें मोठें भाग्य.

वासंती—कसें रामदेवा ?

राम०—अगे कसेतेंकाय ! जानकी पुन्हा प्राप्तझाली.

वासंती—हांहां रामदेवा, कुठे आहेती ?

राम०—(स्पर्श सुखाचा अनुभव घेत झ०) अगे, ही पुढेंच आहे पहा.

वासंती—अगा रामदेवा, मी अगोदरच दुःखानें भाजलें आहे. व्यांत अशा मर्मभेदक प्रलापानीं मज प्रियसखीला कां बरे आणखी भाजतोस ?

सीता—सखे तमसे, मला येथून दूर सरावेंसें वाटतें. पहा, चिरकाळें करून अनुभवास आलेला जो प्राणनाथाचा स्पर्श तोजरी सौम्यशीतल आहे तरी व्यानें माझें सर्वांग संतत झालें. माझ्या हातास कंपसुटला, माझ्यानें वेदना सोसवत नाहीं. खिळल्या प्रमाणें माझा हात जड झाला, तो माझ्या स्वाधीन राहिला नाहीं. आतां काय करावें ?

* अमृतांच्यालेपानीं.

(इकडे मारचंद्र वासंतीस ह्मणतो.)

राम०—सखे, प्रलापकशाचे. सत्यच आहे.

श्लोक.

विवाहामध्येजो* सवलयकरेंम्यांचधरिला ॥

गमे† स्वेच्छास्पर्शा‡ अमृतमधुरेंतोचपहिला ॥

सीता—प्राणनाथा आतां ही तोच तूं आहेस.

राम०—(उत्तरार्ध ह्मणतो.)

प्रियेचाहा‡ पाणीमजअनुभवानेंसमजला ॥

पुन्हाझालांदेवेंमृदुसुखकरप्राप्तमजला ॥ ५१ ॥

असेंह्मणून आपल्या हातानें सीतेचा हात धरतो.)

सीता—हायहाय, प्राणनाथाच्या स्पर्शानें मी मोहित झाल्यामुळे मजकडून मोठा प्रमाद झाला !

राम०—अग्रेसखी वासंती, आनंदाच्या भरणें माझीं सर्व इंद्रियें जड झालीं आहेत. मी आनंदाच्या स्वाधीन झालों. मला पुरतें समजत नाहीं. ह्यासाठीं तूं तरी हिला पुरते पर्णां ओळख वरें.

वासंती—(मनांत ह्मणते.) कायकपाल सांगावें, येथें कशाची सीता आणि कशाचा स्पर्श! ही सारी दुःखशोकांतली बडबड दिसते.

सीता—(इतक्यांत त्वरेनें आपला हात ओडून घेऊन पाठी माग सरते.)

राम०—हायहाय धिक्कार असो. हे कसें झालें?

* कंकणसाहित. † अमृतासारखा मधुरजो साहजिक स्पर्शव्यानें.

‡ हस्त.

आर्या.

सहसामाझ्याहस्ता पासूनकसातिचाकरनिघाला ॥

जडकंपितघर्मकुत करदोषांचाहिएकदाझाला ॥ ५२ ॥

सीता—हायहाय, अयापि ह्याची दृष्टि स्तब्ध आणि अव्यवस्थित दिसते. हा आजून देहभानावर येत नाही. आतां काय करावें?

तमसा—(स्नेहभावानें सीतेकडे पाहून झणते,)

अभंग.

होतांप्रियस्पर्शहिला ॥ कंपआंगामीमृटला ॥ ५३ ॥

घामेंसर्वांगीभीजली ॥ तनूरोमांचीतझाली ॥ ५४ ॥

जेशी* कदंबाचीशाखा ॥ आल्याजीवरीकळिका ॥ ५५ ॥

वायुवेगेंजीहालली ॥ मेघोदकेंहीभीजली ॥ ५६ ॥

तेसीभामेही! गोरटी ॥ दूरझाली! उळाउठी ॥ ५७ ॥

सीता—काय मांगारें! ह्या पराधीन आन्ध्यानें ह्या मखीतममे पासून मला फार लाजविलें. हीखचीत झणेळ कीं, तोपरिन्याग काय, आणि हा स्नेहातिशय काय?

राम०—(चोहोंकडे पाहून) काय, नाहीशी झाली? अगे निर्दये जानकी!—

सीता—मीखरीच निर्दय आहे. कांकी, जीमी तूला दृःखित पाहून प्राणधारण करतें!

राम०—हेदेवी हेप्राणप्रिये जानकी, तूं कांहीं आहेस? रूपाकरून मला एकवार दर्शनदे. अशा ममयीं माझा व्याग करणें तूला योग्य नाही.

* कदंबवृक्षाचीढाली. † जानकी, ‡ त्वरेनें.

पद. ५७

गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ॥ ध्रुवपद. ॥ स्पर्शकरुनिमज,
 गेलिसकोठें ॥ लावुनिवृद्धदयाचटका ॥ गेसखिलोभतुझा० ॥ १
 तुजकोठेंमी, पाहूं आतां ॥ जातेयुगसमघटिका ॥ गेसखिलो-
 भतुझाहा० ॥ २ ॥ विरहाग्नीं, अंतरिंजळतो ॥ देवचनामृतघु-
 टका ॥ गेसखिलोभतुझाहा० ॥ ३ ॥ मायानरतनु, रामतया-
 ला ॥ दिधलामोहेंझटका ॥ गेसखिलोभतुझाहालटिका ॥ ४ ॥

सीता—अहो प्राणनाथ, हें असें विपरीत भाषण काय वोलतां ?
 वासंती—रामदेवा, आतां कृपाकरावी. तुमच्या शोकाची प-
 राकाष्टा झाली. माझ्यानें ऐकवत नाहीं. आतां कांहीं वि-
 वेक करा, आणि लोकोत्तर धैर्य धरून तुझीच आपल्या
 अंतःकरणाचें समाधान करून घ्या. अहो माझी प्रियस-
 स्त्री जानकी आतां येथें कोठून येणारवरे? ही व्यर्थ भ्रां-
 ति आहे.

राम०—खरेंच कायगे, ती नाहीं येथें? होहो नसेल स्वरी. अस-
 ती तर वासंतीच्या दृष्टीस पडतीनाका? तर काय मला
 हें स्वप्न पडलें झणावें? पण मी झोंपीं गेलों नाहीं. ह्या
 रामाला झोंप कोठून येणार. मला वाटतें बहुतकरून तो-
 च प्रियेचा वियोग अनेकवार मनांत आणल्यानें पुनः पु-
 न्हा मला मोहांत पाडतो.

सीता—म्यांच कठिण वृद्धयेनें प्राणनाथास शोकांत घातलें!

वासंती—हे रामदेवा, इकडे पहा.

ओंव्या.

येथेंचपहारावणाचा ॥ रथअसें* कृष्णलोहाचा ॥

* पैलादाचा.

जटायूनैचुराडान्याचा ॥ करुनियांटाकिला ॥ ५८ ॥

रामापहाहेसमोर ॥ खरादिदैन्यांचेसंभार ॥

ज्यांचकेलानुवांसंहार ॥ तेचअस्थिशेषराहिले ॥ ५९ ॥

खड्गेच्छेद्गुनि* पक्षतीते ॥ घायाळकरुनिजटायूते ॥

वेगघेऊनिसीतेते ॥ रावणयेथुनिनिघाला ॥ ६० ॥

विधूलतासहिता घन ॥ जैसाअवलंबीगगन ॥

स्कंधीवाहोनिसीतारचन ॥ व्योमपथेंउडाला ॥ ६१ ॥

सीता—(भयपावून.) धांवाधांवा, हा दृष्ट पहा मामाजीचे प्राण घेतो, आणि मला हिरोनि नेतो. आमचें रक्षण करा.

राम०—(ऐकून वेगानें उठतो.) हा दृष्टा, माझ्या तातांचेप्राण घेणाऱ्या आणि माझ्या प्रियेचा अपहार करणाऱ्या कोठें चाललास ? मारतो तुला पहा आतां.

वासंती—चाराणा, राक्षसकुलाच्या संहार कर्त्या, तो दृष्टराक्षस अद्यापि तुझ्याक्रीधाम विषय आहे काय ?

सीता —अरेरे कायमी उन्मत्ता मारखी वडवड केली ही !

राम० —आतां ही म्यां भलतीच वडवड केली ! विरहाच्या अनिश्चित दुःखानुळें मला भान राहिलें नाहीं.

साकदा.

कैसादुःखतिंसाहं ॥ कोठेंमीतिअसाहं ॥ ६० ॥

पूर्वी देव मजलाआला, यीचावियोगजेव्हां ॥

होतेभेटावयामतीते, शतशाउपायनेव्हां ॥ ६२ ॥

पुढच्याआगेवरम्यां बहुधा, कालक्रमणाकेली ॥

आतांतीच्याभेटीचीही, आशानाहींउरली ॥ ६३ ॥

मेळावलेम्यांवानरवळने, मेतुमागरींरचिला ॥

* पक्षमूलते. मिष.

आतांकोणासहायघेऊं, धीरचिमाझाखचला ॥ ६४ ॥

तेव्हांशत्रूशीम्यांदारुण, युद्धप्रसंगकेला ॥

आतांकोणाशीमीभांडूं, नसुचेउपायमजला ॥ ६५ ॥

प्राणसखीचाम्यांदुर्भाग्ये, बुद्ध्याकेलाव्याग ॥

लावुंकोणादोषअतांमी, हेमाक्षे*अव्याग ॥ ६६ ॥

सीतामुक्तीकरितांरामे, दशवदनाशीकेले ॥

घोरयुद्धहेलोकत्रयास, गायाकौतुकझाले ॥ ६७ ॥

रहिलावियोगरिपुघातावधि, होताउघडचलाकीं ॥

आतांचाहानिरवधिअहे, घालिलदुःसहशोकीं ॥ ६८ ॥

सीता—हायहाय, हा वियोग निरवधि आहेकाय? जळो माझे

जीवित, कायमी मंदभाग्या ही! (रडूलागते.)

राम०—हायहाय, कायहो संकटहे!

दिंड्या दोनचरणी.

व्यर्थजेथेसुग्रीवसंख्यव्हावे ॥

वानरांचेहीवीर्यतथाजावे ॥ ६९ ॥

जावंनानस्फुरेत्प्रद्विकांही ॥

वायुपुत्राचीगतीजेथनाही ॥ ७० ॥

विश्वकर्म्याचापुत्रनळ्याची ॥

मार्गकरण्यालाशक्तिनाहिसाची ॥ ७१ ॥

लक्ष्मणाचेशरजेथजातिवायां ॥

प्रियेअसशीकोणव्याअशाठायं ॥ ७२ ॥

सीता—ह्या भाषणा वरून तो पूर्वीचा विरह बरा लक्षणवितो खरा.

राम०—सखी वासंती,— ह्या रामाचे दर्शन तुझांसारख्या सुवृ-

ज्जनांस दुःख देणारें आहे. हे कितीवेळ तुझांला रडवील

* अपराध. † मारुतीची.

नकळे. ह्यासाठी आतां मला जाण्यास अनुमोदन पावें
हें बरें.

सीता—(उद्विग्न आणि मोहित होऊन तमसेच्या गळ्यास पिठी
मारून ह्मणते.) सखे तमसे, प्राणनाथ चालला किंणे?

तमसा—वत्से जानकी, सावधहो. धीरवर. जाऊंदे गेलातर. आ-
पणही न्या आयुष्मंत कृशलवाचें वाढविसाचें मंगलकार्य
संपादायास भागीरथीच्या पायांजवळ जाऊंचल ऊठ.

सीता—वाईतमसे, कृपाकरून अंमळ थांब. ह्या प्रियजनाचें पु-
न्हा दर्शन दुर्लभ आहे. ह्यासाठीं क्षणभर आणखी पाहूंदे.

राम०—असो—सामर्थ्यां तर अश्वमेधकर्म संपादावयास मला
दुसरी धर्मपत्नी आहेच.

सीता—(मनांत ह्म०) आं—प्राणनाथा, ती कोण?

राम०—(पूर्वोक्तवाक्य संपवितो.) ती सीतेची सुवर्णमयी प्रतिमा.

सीता—(मनास धीर देऊन डोक्यांवाटे अश्रुकाढून द्म०) क-
सा झालातरी माझा प्राणनाथ दयाळू खरा. पारंन्यागामृ-
क्तें माझ्या वृद्धयांत जें लज्जाशल्प सलत होतें तें आज
प्राणनाथानें काढून टाकलें. हें केवढें आश्चर्य!

राम०—तेथेंतरी ह्याप्रकारेंच अश्रुंनीं भरलेल्या दृष्टीचा व्यापार
केला पाहिजे.

सीता—तीधन्यच होय. जी प्राणनाथास मानवली, आणि जी
न्याच्या चित्ताम विश्रांति देणारी झाली. असो इतकातरी
माझ्याजीवास आधार मिळाला.

तमसा—(किंचित् स्नेहानें नेत्रांस पाणी आणून आणि सीते-
ला आर्लिंगून ह्म०) कायगे वत्से जानकी, एकून अशा-
रीतीनें तूं आपणास धन्य ह्मणून घेतस काय?

सीता—(लाजून खाली पाहते आणि मनांत ह्म०) ह्या तमसा बाईनें माझी थटा केली. बरें असो. प्रसंगच तसा आहे. ऐकून घेतलें पाहिजे.

वासंती—हेरामदेवा, तुमच्या जाण्याचा म्यां खोळंबा केला, हा मोठा मजकडून प्रमाद घडला. आतां जेणेंकरून पुढील कार्याची हानि नहोईल तसें करावें.

सीता—प्रोक्तें वामंती मला प्रतिकूल झाली. कांतर, तिनें प्राणनाथाला जाण्यास अनुमोदन दिलें.

तमसा—वत्से, चलतर आपणही जाऊं.

सीता—(मोठ्याकष्टानें ह्म०) वरेंतर तसेंच करूं.

तमसा—आपण जाऊं ह्मणतो, पण जावेंतरी कसें? तुझी अवस्था पाहिलीतर.

आर्या.

तृष्णादीर्घनुजेंहे चक्षू दयितीचरोविलेंअढळ॥

व्याचामहाप्रयासें करितां‡ आकर्षहोइनाचढळ ॥७२॥

सीता—प्राणनाथाच्या चरणकमलांस माझा वारंवार नमस्कार असो. हे चरण ज्याच्या पदरीं पृण्य नाही त्याच्या दृष्टीस कोठून पडणार? (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

तमसा—वत्से सावधहो, सावधहो. असें काय करतेस?

सीता—(सावधहोऊन ह्म०) मेघांच्या आड जाणाऱ्या पूर्ण चंद्राचें दर्शन केवढा वेळ होणार आहे? असो चला आतां.

तमसा—काय चमत्कारिक गोष्टही!

पाहण्याच्याइच्छेने विस्तीर्ण. † पतीचेठार्या. ‡ अकर्षण.

श्लोक.

एकाचभेद अवधेकरुणारसाचे ॥

आनंदशोक-सुखमोहिभाससाचे ॥

† आवर्त‡ वृद्धद‡ तरंग असे अनेक ॥

जालेविकारतरिते जळसव्यएक ॥ ७३ ॥

राम०—हे विमानराज, इकडे यावे.

(सर्व उठतात.)

(तमगा सीतेला आणि वासंती रामाला ल०)

श्लोक.

॥ अग्नि‡ अमरसिंधुदेवि आह्लांसमेता ॥

मृत्निकुलपतितोहीवापज्वाचाप्रचेता ॥

ऋषिकुलगुरुपत्नीयुक्तोहीवसिष्ठ ॥

सततनुजमर्ममंगलेर्जीवरिष्ठ ॥ ५४ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

छायानामकृततीय अंक समाप्त ॥

एकाच करुण रसाचे हे सारभेद. † भोंवरा. ‡ वुडवुडे.

§ लाटा. ॥ पृथ्वी. ¶ गंगा ** वाल्मीकि.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ४.

स्थल.

वाल्मीकि ऋषीचा आश्रम.

पात्रें.

भांडायन.	तपस्वी.
सौधातकी.	व्याचासोबती.
जनक	मिथिलाधिपति.
अरुंधती	वसिष्ठपत्नी.
कामधेनु	कंचुकी.
कौशल्या.	राममाता.
लव	सीतापुत्र.
बटुहणजेमुलें.	लवाचे सोबती.

(दोन तपस्वी येतात. एक भांडायन आणि दुसरा सौधातकी.)

भांडायन—हे सौधातके, आज पहा आमच्या वाल्मीकि मुनी-
च्या आश्रमास काय विलक्षण शोभा आली आहे ही! जि-
कडे तिकडे अतिथि जनांची दाटी होऊन गेली आहे, आ-
णि सर्व गोष्टींची तयारी चालली आहे. पाकशांळत तर
क्षणभर विश्रांतिच नाही.

श्लोक.

* नीवारपाककरितांपहिल्याउताची ॥
 जीकाढितीमधुरउष्णहिपेजव्याची ॥
 † सद्यप्रसूतहरिणीसमिळ्पियाला ॥
 ‡ पीतावशिष्टबहुआश्रमिंच्या१मृगाला ॥ १ ॥
 उकरुनिवरि॥ सर्पीघालितां॥ ओदनातें ॥
 घमघमितसुवासैव्यापिलेंयावनातें ॥
 ** वदरसैहितभाज्याघालूनी॥ वेसवार ॥
 शिजविति॥ † वटव्यांचारसूटलागंधफार ॥ २ ॥

सौधातकी—हो खरेंच. आणखी एक, आज पिकलेल्या दाढ्या मिशांचे ह्यातारेह्यातारे मिळाले आहेत हे आपल्या अनध्यायास विशेष कारण झालें आहे.

भांडा०—(हांसून.) वाव्हारे सौधातके, वृद्ध गुरु जनांस स्वां येवढें मोठें विशेषण दिलें हा न्यांचा मोठाच बहुमान झाला नव्हे?

सौधा०—अरे भांडायना, सर्व ह्याताऱ्यांचा राजा असा जो हा आज ११ अतिथि आला आहे हा कोणवरें? ह्याचें नांव कायां?

भांडा०—सौधातके, काय अशी धडा करतोस ? अरे हा भगवानू वसिष्ठ ऋषि. हा अरुंधतीसहवर्तमान राजा दशरथाच्या स्त्रिया घेऊन ऋष्यशृंगाच्या आश्रमापामून येथें आला आहे, आणि तूं अशी वडवड काय करतोस ?

सौधा०—हो—हे वसिष्ठ बाबा काय ?

* सांव्याचाभात. † नवप्रसूत. ‡ पिऊनउरलेली.

१ मृगासमिळतें. ॥ नू. ॥ भातातें. ** वोरकूट. †† ममाला.

‡‡ शिष्य. ११ पाहुणा.

भांडा०—ह्यांतकाय संशय? तेच.

सौधा०—मी झटलें कीं, हा कोणी वाघ आहे, किंवा लांडगा आहे. कोणजाणे.

भांडा०—ओं—काय? काय झटलें?

सौधा०—नाहीं, झटलें. न्यानं येताक्षणींच अगोदर आमच्या गुरूच्या घरची बिचारी कालवड मटकावली. झणून मला संशय आला.

भांडा०—अरे, अतिथीला मांसानें मधुपर्क करावा असें शास्त्र आहे. झणून कोणी श्रेष्ठ अतिथि आपल्या घरीं आला असतां गृहस्थाश्रमी न्याला कालवड किंवा गोन्हा अथवा बोकड मारून न्याचें मांस देतात. ह्याकृत्यास धर्मशास्त्र कर्तं परमधर्म असें मानितात.

सौधा०—तरमग तूं येथें बोलण्यांत सांपडलास.

भांडा०—कसारे सांपडलां?

सौधा०—सांगतो ऐक कसातो. श्रेष्ठ अतिथि आला असतां मांसानें मधुपर्क करण्याचा सांप्रदाय आहे. झणून वसिष्ठ स्वामी आले न्यांकरितां कालवड मारिली झणतोस. असो; पण नुकताच राजऋषिजनक आला होता न्याला आमच्या वाल्मीकि गुरूंनीं दही आणि मध ह्यांनींच मधुपर्क केला, कालवड मारिली नाहीं हें कसें.

भांडा०—अरेबाबा, ज्यांनीं मांससोडलें नाहीं न्यांचा विधि वेगळा, आणि ज्यांनीं मांससोडलें न्यांचा विधि वेगळा. जनकराजानें सांप्रत मांसभक्षण वर्ज्य केलें आहे. झणून न्याला दही मध ह्यांनींच मधुपर्क केला समजलास?

सौधा०—कोणच्या कारणानें न्यानं मांस सोडलें?

भांडा०—ज्यासमयीं न्याचीकन्या सीतादेवी हिचा तसा दुष्ट परिणाम दुर्दैवकरून झाला असें म्यानें ऐकलें, तेव्हां पासून म्यानें वनवास अंगीकारून मांसाहार सोडला. आणि केवळ कंदमूल फलें ह्यांचाच आहार स्वीकारला. अशास्त्रीतीनें तपश्रया करतां करतां चंद्रवीपतपोवनांत म्याचीं पुष्कळ वर्षे लोटलीं.

सौधा०—तरमग तो तप सोडून इकडे कशाकरितां आला ?

भांडा०—फारदिवसांचा प्रियमित्र वाल्मीकि मुनि ह्याला भेटण्याकरितां लक्षण सहज इकडे आला.

सौधा०—आला वरें झालें. पण आज म्याच्या विहिर्णाची आणि म्याची भेट झालीका ?

भांडा०—आतांच वसिष्ठानें अरुंधती वरोवर कौसल्या देवीस सांगून पाठविलें आहे कीं, तुझीं स्वतां जाऊन जनकराजाची भेट घ्यावी.

सौधा०—वरें तर आतां हे सर्व स्नातारे स्नातारे जसे एकत्र मिळून परस्पर आनंदानें गोष्टी सांगत आहेत, तसे आपणही सर्व विद्यार्थी एकत्र मिळून खेळण्यानें अनध्यायाचा आनंद अनुभवूं.

(असें लक्षण दोघे इकडे तिकडे फिरतात.)

भांडा०—रहा हा ब्रह्मनिष्ठ पुराण राजऋषि जनकराजा प्रथम वाल्मीकि आणि वसिष्ठ ह्यांस भेटून आतां आश्रमाच्या बाहेर एका वृक्षाखालीं खिन्न होऊन बसला आहे.

आर्या.

नृदयस्थितशोकाने सीतेच्याहोयनिव्य* आकलित ॥

*व्याकुळ.

अंतर्गतवन्हीनें होतोजैसा* वनस्पतीज्वलित ॥ ३ ॥

(मग दोषे निघून जातात.)

(इतक्यांत जनकराजा येतो.)

जनक—(खिन्न होऊन आपणाशीं बोलतो.)

श्लोक.

कसेंमाझ्याकन्येवरि† दुरितदैवे‡ उभवलें ॥

जयाच्यायोगानेंदृढदयमाझे‡ उकललें ॥

नवां§ धारावाहीतरुवरिजसाकर्बंतफिरे ॥

तसाकापीमर्मासततपरिहातापनसरे ॥ ४ ॥

काय कष्ट तरी हे ह्यातारपणीं! ह्याजेरेनें आणि व्यामुलीच्या दुःखानें, तसेंच उपोषणाच्या नियमांनीं सर्व धातु शुष्क होऊन हा माझा देह अत्यंत क्षीण झाला आहे, तरी अद्यापि पतन पावत नाही. काय करावें! बळेंच प्राणव्याग करावा तर ऋषि सांगतात कीं, जे आत्मघाती पुरुष आहेत त्यांस उत्तम गति नाही. ते अंधतामिस्त्र लोकाप्रति जातात. तेव्हां तसेंही करतां येतनाहीं. आतां किती काळ पर्यंत हें दुःख भोगावें लागेल नकळे. जरी व्यागोष्ठीस बहुत वर्षे लोटलीं तरी प्रतिक्षणीं स्मरण झाल्यामुळे नवीना सारखा भासतो असा हा दुःखवेग अजून शांत होत नाही. अगे वाई देवयजनसंभवे सीते, तु. स्त्री येवढी योग्यता असतां तुझ्या वांट्यास अशी गोष्ट यावी काय! असो देवास तूं काय करशील. ह्यामुळे मला लोकांत तोंड दाखवायास लाज वाटते, आणि मळा

वृक्ष. †पातक. ‡आलें. §ज्याचीतीक्ष्णधार.

मोकळा करून पोटभर रडूं झटलें तरीही अडचण. काय सांगू हायहाय तुझे बाळपणचेंचिमणें तोंड अजून डोक्यां पुढें दिसतें.

दिंड्या.

बाइमाझेलाडकेसितावाई ॥

बाळपणचेंकौतुकसांगुंकाई ॥ ५ ॥

बाळपर्णीपाहतांतुझेमुख ॥

होयमजलानेंकायवदूंमुख ॥ ६ ॥

विनाकारणरोदनहास्ययावें ॥

तिहींवदनातेंफारशोभयावें ॥ ७ ॥

थोडथोड्याकौवळ्यादंतपंक्ती ॥

जयामाजीउगवल्याशुभ्रकांती ॥ ८ ॥

जयापासुनबोवडेबोलगोड ॥

निघुनिमाझेपुरवितीसर्वकोड ॥ ९ ॥

हेभगवति व सुंधरे, तूं तिची जननी असून कितीगे कठोर नृत्ययाची झालीस ! पहा.

श्लोक.

तूवन्हिगंगामुनिहीवसिष्ठ ॥

अरुंधतीभास्करहेवरिष्ठ ॥

होतांतुहीजाणतशील* जीचें ॥

तिलाअसेंदूषण? देवतीचें ॥ १० ॥

आर्या.

सद्विद्येतेंवाणी देवीशीप्रसवलीसतूंजीतें ॥

न्याअपुल्याकन्येच्या कैसेंन्वांसाहिलेंविपत्तीतें ॥ ११ ॥

* ज्यासीतेचें.

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोभगवतीहो अहोमहादेवीहो इकडे यावें.

जनक—धेनूला पुढेंकरून तिनें दाखविलेल्या मार्गानें येत आहे ही कोण? हों—वसिष्ठपत्नी अरुंधती काय? (उठून उभा राहतो.) महादेवी ही कोण? (निरखून पाहतो.) अहो ही राजादशरथाची धर्मपत्नी आणि माझी प्रियसखी कौशल्य्या! कायहो हिची दशा झाली ही! तीचही असें कोणखरें मानील?

श्लोक.

घरांदशरथाचियावसतहोतिलक्ष्मीपरी ॥

कशासउपमातिचीउघडहीचलक्ष्मीखरी ॥

परंतुपरकीजशीतशिचभासतेहीमला ॥

दशाकशिदिलीपहाकठिणदैवयोगेंहिला ॥ १२)

अरेदैवयोगानें हा दुसरा विपर्यास झाला. माझ्यानें हिजकडे पाहवत नाहीं.

आर्या.

जोजनपूर्वीहोता नयनातेमूर्तिमंतउत्सवसा ॥

न्याचेंदर्शनआतां असह्यझालेंक्षतांतखारजसा ॥ १३ ॥

(इतक्यांत अरुंधती, कौशल्य्या आणि कंचुकी येतात.)

अरुंधती—बाई कौशल्य्ये, मी झणतें हें ऐकावें. तूं स्वतां जाऊन जनक राजाची भेट घ्यावी अशी तुमच्या कुलगुरूची आज्ञा आहे. ह्यासाठींच न्यानें मला तुजकडे पाठविलें आहे. तोजनक राजा बसला आहे पहा, चळव्याजकडे. अगे आतां पदोपदीं किती खेद करशीलतरी?

कंचुकी—बाईसाहेब, आतां अंतःकरण आंवरून धरून गुरू-

जींच्या आज्ञे प्रमाणें करावें, अशी माझीही विनंती आहे.
 कौसल्या—हरहर, अशासमयी मिथिलाधिपतीची म्यां भेट
 घ्यावी असा प्रसंग आला पहा. देवाने सर्व दुःखें एकदांच
 कशीं उभी केलीं हीं? ह्यानें जानकीचे वर्तमान विचारलें तर
 मी काय उत्तर करूं? माझे अंतःकरण चलित झालें तें
 स्थिर करण्यासमी समर्थ नाहीं.

अरुंध०—खरेंचगे वाई, ह्यांतकाय संदेह.

श्लोक.

जरी वाटतीनि न्यदुःखैवियोगे ॥

प्रियाबंधुच्या जाहलीं देवयोगे ॥

तरी पाहतां इष्टमित्रास होती ॥

अतीदुःसहें कीं तया पूरयेती ॥ १४ ॥

कौस०—व्या वत्से जानकीची तशी अवस्था झाली असतां आ-
 तां म्यां राजर्षिजनकाला कसें तोंड दाखवावें! आणि
 न्यासीं काय बोलावें?

अरुं०—(तिचें सांत्वन करून तिला ह्मणते.)

श्लोक.

हानुज्ञाश्लाघ्यसंबंधी जनकांचा कुलाग्रणी ॥

याज्ञवल्क्यमुनीज्याला ब्रह्मविद्यासदाकथी ॥ १५ ॥

कौश०—(मनांत ह्म०) हाच तो महाराजांचा मूर्तिमंत नृदया-
 नंद, आणि न्या मुलीचा पिता राजर्षि जनक. हायहाय,
 काय सांगावें, न्या विवाहसमारंभांत ह्यानें आमचा कि-
 ती सत्कार करावा! हुरेदेवा आज तें सारें नाहींसें
 झालेंना?

जनक—(पुढें होऊन जवळ जाऊन.) हे भगवती अरुंधती,

हा सीरध्वजनामा वेदेह तुजप्रति अभिवंदन करतो.

श्लोक.

निधीज्ञेतेजांचा कुलगुरुरधूचातपतसे ॥

जिच्यायोगे[†] तोहीनिजतनुविशुद्धाहणतसे ॥

जगद्व्यातीतू[‡] प्रथमजशि[§] संध्याविनवितो ॥

तुलाहामीडोई^{||} अवनिवरिठेवूननिमित्तो ॥ १६ ॥

अरुं०—हे राजा, परब्रह्म तुला प्रकाशित असो, आणि अंबरी-
तपतो जो देव सविता तो तुला पावन करो.

जनक—हे कंचुकी, प्रजापालकाची माता तूझी धनीन कौसल्या
खुशाल आहेना?.

कंचुकी—महाराज, प्रजापालकाची माता ह्या साहजिक बोलण्या-
ने आपण आमची बरीच निर्भर्सना केली. पण हे राज-
र्षे, थोडक्या दिवसांपासून रामभद्राच्या मुखचंद्राचे दर्शन
हिला नाहीसे झाल्यामुळे ही अगोदरच दुःखित झाली
आहे. तशांत तें वैषम्य मनांत ठेवून उपरोधिक भाष-
णानें हिला आणखी दुखवावें हें तुझांस योग्य नाहीं.—
रामभद्रास दोष लावावा तर जानकीची अग्निशुद्धि खरी
न मानितां भलतीच दुर्वार्ता लोकांनीं चोहोंकडे उठविली.
तेव्हां तसें निष्ठुर कर्म करणें व्यास प्राप्त झालें. व्यानें
काय करावें. हा व्याच्या दैवाचाच योग झणावा.

जनक—ओंः— माझ्या कन्येला अग्नि शुद्ध करतो काय?
आणि माझ्या कन्येविषयीं लोकांनीं अशी दुर्वार्ता बोलावी

* सूर्य. † वसिष्ठ. ‡ सूर्य आणि वसिष्ठही § उदयसंध्या. तशीतू
॥ भूमीवरि.

काय? असो रामानेंच आमचा तिरस्कार केला मग लोक सहजच करतील.

अरुंध०—होय. हे खरेच आहे. सीतेला अग्नीनें शुद्ध केले हें ह्मणणें अगदीं अयोग्य दिसतें. हे वस्त्रे जानकी.

श्लोक.

शिष्यामुताहेमजशीचनाने ॥
लावीतहोतीस असो अतांते ॥
† न्याशुद्धिनें स्वद्विषधीविचित्र ॥
झालीमलाभक्तिहितुंपवित्र ॥ १० ॥

श्लोक.

शिशुन्वकींस्त्रीन्व असोकशाला ॥
ओहेसतुंवद्यजगत्रयाला ॥
लोकीं † गृणीचेगुणपूज्यहोती ॥
‡ प्रमाणनाही ॥ वय ॥ लिंग ॥ जाती ॥ ११ ॥

कौसल्या—असें काय होतें हें? एकाएकां पाझया सर्वांगांत वेदना उठल्या. (असें ह्मणून मूर्छा पावते.)

जनक—कायसंकटहे! अहो ह्याबाईला हें काय झालें?

अरुंध०—हेराजर्ष दुसरें काय व्हावयाचें?

श्लोक.

तोराजासौख्यहीनें सुखददिवमतेनीं मुलेंनीं हिवाळें ॥
आलेंसारेस्ननीनें प्रियमुन्दद जनापाहनां दीर्घकाळें ॥
ऐशादुःखांत नूझ्यासहजचिमाखिचेंनष्टलेंसर्वभान ॥

* माझी शिष्या आणि सुतानूं ह्मणवीत होतीस.

‡ अग्निशुद्धिनें. † गुणवंताचे. ‡ निमित्त. ॥ वार्धक्यादि.

‡ पुरुषादि.

** ब्राह्मणादि.

प्रायचित्तस्त्रियांचेंमृदुलचिअसतेंजातिपुष्पासमान ॥ १९ ॥
जनक—अरेरे, फार वाईट झालें! मी कितीतरी निशुरहा! कीं,
माझ्या प्रियमित्राच्या स्त्रियांकडे स्नेह दृष्टीनें पाहत नाहीं.

आर्या.

संबंधीश्लाघ्यअसे प्रियमित्रतदीयचित्तहीविमळ ॥
साक्षाद्दुदयानंदचि संसारींहेंचवांचणेंसुफळ ॥ २० ॥
प्राणाधिकदेहाधिक जोजोप्रियतरपदार्थवाटतसे ॥
व्याहूनिप्रियतममज तोराजादशरथख्यकायनसे ॥ २१ ॥
स्मरण झालें झणजे दुःख होतें. तीचही कौसल्या.

श्लोक.

कर्धाहोईयांचा* कलह† रहिअन्योन्य‡ उगला॥
तदाहीं§ दोषेहीकठिणवचनेंबोलतमला ॥
॥किलीकोपप्रीतीनिपरिथितयिंमाझ्याकरिंवसे ॥
पुरेव्याचेंआतांस्मरणवृदयभाजितअसे ॥ २२ ॥
अरुं०—कायतरीकष्ट! फारवेळ श्वासाचा निरोध झाल्यामुळे ह्या-
देवीचें वृदय किती कठिण झालें आणि कसे धडधड
उडतें हे!

जनक—हा प्रियसखी कौसल्ये वाई, सावधहो.

(असेंझणून कमंडलूंतलें उदक तिच्या आंगावर शिंपडतो.)

कंचुकी—(मनांत.) देवाचा खेळ विचित्र आहे.

आर्या.

मित्रसुवृदहोउनि¶ जें दावीअनुकूलतेसिआधीतें ॥
दैवअकार्ळीनिशुर होउनिदेतेंमनास** आधीतें ॥ २३ ॥

* प्रमकलह. † एकांती. ‡ निष्कारण. § दशरथकौसल्या ॥ युक्ति.

¶ जेंदैव.

** दुःस्वार्ते.

कौसल्या—(सावधहोजन ह०) हा वस्ते जानकी, कोठेंगे आहेस !
 तें तुझें मृत्वकमल मला वारंवार स्मरतें, जें विवाहलक्ष्मीचें
 मंगलस्थान आणि जें सलज्ज हास्यानें शोभमान पाहिलें
 होतें. तर आतां चंद्रिकांतुल्य सुखप्रद अशा देदीप्यमान
 सुंदर अंगांची शोभा मला दाखीव, आणि पुन्हा माझी मां-
 डी एकवेळ वमून शोभितकर. तुझा श्वशुरजो महाराज तो
 वारंवार क्षणत असे कां, ही मूलगी रघुकुलांतील पुरुषांची
 सून झाली खरी, तरीही भिन्नजनकाच्या संबंधानें आपची
 कन्याच आहे.

कंचुकी—कौसल्याबाई, तुझीक्षणतांतिं खरेंच.

श्लोक.

पांचाअपन्यांतहिजेनरेंद्र ॥

मानीविशेषेप्रियरामचंद्र ॥

चारीसुनांमाजितशीचसीता ॥

प्रियाजशतीतनुजानशांता ॥ २४ ॥

जनक—हे प्रियसख्या राजा दशरथा, असाचतूं सर्वप्रकारें मा-
 झ्या वृद्धयास प्रियकर होताम. तें काय सांगावें! तुला मी
 कमा विसरेन ?

श्लोक.

कन्येचे* गुरुपूजितान्विनयेंन्याजांवयाच्याजना ॥

तेंझालेंउलटेंतयीकरिशिंतूमाझ्याचआराधना ॥

कालानेंनुजओढिलेंविघडला संबंधहेनूनामा ॥

याघोरोमजजीवलोकनरकीधिक्वांचलांमीकमा ॥ २५ ॥

कौसल्या—पुली जानकी, मीतरी कायकरूं, हाभेला माझाजीव वृद्धपणें

* वडील.

† सीतारूप.

जोडलेल्या पदार्था सारखा अचळ झाला आहे, ह्मणून मलाही दुर्भाग्येलातो सोडून जात नाही.

अरुंध०—हेराजपुत्री कौसल्ये, कांहीं धीरधर. अंमळसें डोक्यांचें पाणी तरी खळंदे. आणखी तुला विचारतें, अगे तुला स्मरण नाही काय? ऋष्यशृंगाच्या आश्रमां तुमचा कुलगुरु वोलला होता कीं, जी गोष्टव्हावयाची ती झाली, परंतु पुढें सर्वप्रकारें कल्याण होईल.

कौसल्या—वाई अरुंधती, तेंमला स्मरतें, पण ती गोष्ट मार्गेपडली असें दिसतें. आतां आशा उरली नाही.

अरुंध०—हेराजपुत्री, तूं असें काय वोलतेस? तेंऋषीचें भाषण मिथ्या असें तुला वाटतें काय? नाहीनाहीं असें ह्मणूनको. हे सुतत्रिये, न्याप्रमाणें होईलचहोईल. ह्यांत संशय नाही.

श्लोक.

ज्यांचेमोठेंतेजव्यात्राहणांच्या ॥

उक्तीहोती संशया वीणमसाच्या ॥

नाचान्यांचीहोयकल्याणखाणी ॥

कध्धीनेनोच्चारितीव्यर्थवाणी ॥ २६ ॥

(इक्यांत पडद्यापलीकडे गलबला होतो. सर्व कान देऊन ऐकतात.)

जनक—वाटतें आज शिष्टागमनानें अनध्याय झाल्यामुळे सर्वविद्यार्थी खेळत आहेत. त्यांचा हा गलबला!

कौसल्या—ब्राह्मणांतील सौख्य मोठें मौजेचें आहे. (निरखून पाहून.) अहो ह्या मुलांमध्ये हा माझ्या रामभद्रासारखा दिसतो हा कोणवरें? ह्याच्या आंगाची ठेवण त्याच्याच.

वाक्यें.

† निःसंशय.

‡ खऱ्या.

सारखी सुंदर आणि मनोहर आहे. ह्याला पाहून समाधान वाटते.

अरुंध०—(एकीकडे तोंड करून, व आनंदात डोळ्यांत आणून ह्म०) भागीरथीदेवीनें अमृतासारखी जी मृत्त गोष्ट पूर्वी सांगितली होती ती हीचचरें. परंतु न्या आयुष्मत कृशलावांमध्ये हा कोण आहे हे कळत नाहीं.

जनक—खरेंच, ह्या मुलास पाहून मलाही फार समाधान वाटतें

श्लोक.

नीलोत्पलामदशक्त्रंति, शिखंडमाने ॥

हामंडलीन^१ वरुंच्यास्ययर्गविराजे ॥

वाटेपुन्हाशिगुचंहाउर्गनरामआला ॥

कांपाहतांचनयनानिवनीमनाला ॥ २७ ॥

कंचुकी—हा मुलगा खचीत क्षत्रियब्रह्मचारी आहे. ह्याला निव्हे तशीच दिसतात. पहा

ओंव्या.

पृष्ठीवांधलेभतेदीन ॥ माजीभरलेवहूनवाण ॥

व्यावरी^२चूडालंघमान ॥ सुटोनियांरुळतहि ॥ २८ ॥

धनुष्याचीदोरीविचित्र ॥ तिचेंकेलेंअमंकाटसूत्र ॥

मंजिशनंरंगविलेंवन्न ॥ अंगावरीघेतलें ॥ २९ ॥

वामकरींभव्य^३कोदंड ॥ दक्षिणहस्तींअश्वन्धदंड ॥

रुद्राक्षांचींवलयेअखंड ॥ मणगटामाजीशोभती ॥ ३० ॥

भस्ममाखिलेंसर्वांगी ॥ मृगचर्मधरिलेंऊर्वभागी ॥

कौपीनअसेअवोभागी ॥ ब्रह्मचारीलक्षणहें ॥ ३१ ॥

अलुपे. ^१ मूलांच्या. ^२ शेंडी. ^३ धनुष्य. ॥ मणगट्या.

बाईअरुंधती, हा कुठला कोण ह्याविषयी कांहीं तुझांस तर्क
होतो काय ?

अरुंध०—आह्मीतरी आजच आलों. आह्मांस काय कळे ?

जनक—हे कंचुकी, ह्या मृलाला पाहून मला फारच कौतुक वा-
टते. तर तूं वाल्मीकि मुनीकडे जाऊन व्याला विचार,
कीं, हा कोण आहे. आणि व्या मृलालाही सांग कीं,
कोणी वृद्धवृद्ध आले आहेत ते तुला बोलावतात.

कंचुकी—आज्ञेप्रमाणें करतां. (असें झणून निघूनजातो.)

कौसल्या—काय झणतां ? असें सांगितलें झणजे तो येईल
काय ?

अरुंध—हें जातिवंताचें लेंकळं आहे. ह्याच्या सुवर्तनांत अंतर
पडेल काय ? तो कधीं वांकडा जाणार नाही.

कौसल्या—(चिंतन करून झ०) कसा पहातो मुलगा कंचुकी-
नें सांगितलेला निरोप ऐकतांच ऋषिकुमारांस सोडून वि-
नयानें इकडे यावयास निघाला. हा आला पहा.

जनक—(फार वेळ व्याकडे निरखून पाहून झ०) अहो वि-
लक्षण रूपहें !

श्लोक.

वसेरानींभासेशिशु,परिअसेहागुणनिधी ॥

कळेंहेसुज्ञालान्वरितपरिअज्ञासनकर्धी ॥

पहातांआकर्षीस्थिरहिमनमाज्ञें* लघुपर्णी ॥

जडाशीलोहालाझडकरिजसाचुंबकमणी ॥ ३२ ॥

(इतक्यांत लव पुढें येतो.)

लव—(आपल्या मनांत झणतो.) हे सारे वृद्ध मला पूज्यच

* बाळपणांतही.

अहित, परंतु ह्यांची नांवे ह्यांचे अधिकार व ह्यांचा क्रम मला ठाऊक नाही. तेव्हां आपण ह्यांस अभिवंदन कोणत्या प्रकारे करावे वरें? (क्षणभर विचार करून) असो, जो वंदन प्रकार अविरोद्ध आहे, असें थोर ह्मणतात तोच आपण करावा ह्मणजे झालें. (जवळ जाऊन,) हा नृत्त्यासर्वास अनुक्रमे करून माझा लवाचा शिरसा प्रणाम असो.

अरुंधती आणि जनक—मुला दीर्घायुषी हो.

कौसल्या—वाळा, चिरकाळ वांच माझ्याजिवा.

अरुंध०—लंकरा, इकडेये. (व्याला उचलून मांडीवर घेते आणि व्याकडे पाहून मनांत ह्म०) ह्यावेळेस केवळ माझी मांडी धन्य झाली इतकेंच नाही. चिरकाळें करून माझा मनोरथही पूर्ण झाला.

कौसल्या—वाळा, मजकडे पण एकदांये. (उचलून मांडीवर घेते.) अहो, काय चमत्कार हा! ह्या मुलाचा नीलोत्पलामारखा श्यामवर्ण आणि कलइंतासारखा कोमल, तसा घोमरा कंठस्वर, इतक्यानेंच केवळ हा माझ्या रामभद्राची वरोवरी करतो असें नाही. तर? याचा कमलगर्भासारखा मृदुस्पर्शही तसाच आहे. अहाहा! रामभद्र मांडीवर वमला असतां जें सुख व्हावें त्याच सुखाचा आजमी अनुभव घेत आहे असें मला वाटनें.—(व्याज ह्मणते.) वाळा, आतां तुझे मुखकमल मला डोळे भरून पाहूंदे. (हनुवटी उचलून मुखाकडे निरखून पाहून, डोळ्यांत अश्रू आणि मनांत कांहीं कल्पना आणून जनकास ह्म०) हे राजर्षे जनका, आपण पुर्तपणें पाहिलें काय ह्या मुलाकडे?

सूक्ष्मदृष्टीनें पाहिलें असतां वत्से जानकीच्या मुखचंद्राची कांहीं छटा ह्याच्या मुखावर दिसते.

जनक—पाहतों वरें, प्रियसखी, तेंच पाहतों. मलाही तसेंच वाटतें.

कौसल्या—काय आश्चर्य हें ! माझे हृदय उन्मत्ता सारखें होऊन कांहींतरी मजकडून वडवड करवितें.

जनक—(व्याकडे निरखून पाहून स्म०)

श्लोक.

वत्सेचिअणि । सूर्यवंश मणिचीयावालकींआरुती ॥

संपूर्णप्रतिविंबिताचदिसतेभासेतशीच†द्युती ॥

वाणीतीचदिमेतसाविनयहीसामर्थ्यहीतेचसें ॥

इदिवामलतीकडेभटकतेकांचित्तमाझे‡असें ॥ ३३ ॥

कौसल्या—मुला तुला आई आहेकाय ? वरें तुझा बाप कोणहें तुला ठाऊक आहे ?

लव—नाहींनाहीं. तेकांहीं मी जाणत नाहीं.

कौस०—तरमग तूं कोणाचा ?

लव—भगवान् वाल्मीकिऋषिह्याचा.

कौस०—अरे बाळा, आही ज्या अर्थानें विचारतो त्याचें उत्तरसांग.

लव—मलाइतकेंच ठाऊक आहे. दुसरें मी जाणत नाहीं.

(इतक्यांत पड्यापलीकडे शब्द होतो.)

अहोसैनिक हो आपला धनी कुमार चंद्रकेतु आज्ञा करतो कीं, खबरदार, कोणी आश्रमभूमीच्या मर्यादेंत पाय ठेवू नये.

अंतंघती आणि जनक—अहो आज मोठा सुदिन आहे, कीं, यज्ञसंवंधी अश्व्याच्या रक्षण प्रसंगानें वत्स चंद्रकेतु इकडे

* जानकीची. † रामचंद्राची. ‡ कांति. § हेवाटणें धांतीचें आहे.

तो आज आमच्या दृष्टीस पडेल.

कौसल्या—काय झणतां? माझ्याबाळा लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु
आज्ञा करतो? आहा हीं अपृतासारखीं गोड असरें मा-
झ्या कांणीं पडतात.

लव—अहो आज्ञावा, चंद्रकेतु झणतां हा कोण वरें?

जनक—दशरथ राजाचे पुत्र रामलक्ष्मण तुला ऐकून ठाऊक आहे-
त काय?

लव—हे तर रामायण कथेंतील मुख्य पुरुष.

जनक—हो, खरेंच.

लव—मग ते मला कसे ठावके नसतील?

जनक—तर मग त्याच लक्ष्मणाचा पुत्र हा चंद्रकेतु. समजलास?

लव—होहो—एकून उर्मिलेचापुत्र आणि मिथिलाधिपति जनक रा-
जा ह्याचा दौहित्रहा?

अरुंध०—(हांसून झगते,) हा मुलगा रामायणकथेंत बराच
प्रवीण दिसतो.

जनक—(विचार करून,) ब्राह्म, जर तूं रामायणकथेंत इत-
का प्रवीण आहेस तर मग मी विचारतो तें सांग वरें. दशरथ
राजाच्या प्रत्येक पुत्रास मुलें किती, न्यांचीं नांवें काय,
आणि न्यांच्या आया कोणच्या?

लव—हा कथाभाग मी किंवा माझ्या सोबत्यांतून कोणीही पाहि-
ला नाही व ऐकिला नाही.

जनक—काय त्या कवीनें हा कथाभाग लिहिलाच नाही?

लव—लिहिला आहे, परंतु प्रसिद्ध केला नाही. पण न्यांचे भागां-
तील एक प्रकरण घेऊन न्यांचा एक सरस नाटकग्रंथ
केला आहे. तो स्वतां वाल्मीकि पुर्नीनां आपल्या हातानें

लिहून नाट्यशास्त्राचा आचार्य जो भरतमुनि व्याजकडे पाठविला आहे.

जनक—व्याजकडे कशासाठी पाठविला बरें ?

लव—व्यानें अत्तरांकडून व्याचा खेळ करवावा झणून.

जनक—ह्या गोष्टीचें आत्तांलाही मोठें कौतुक आहे.

लव—आमचे गुरु वाल्मीके मुनि ह्यांना तर ह्या विषयीं फारच आवड आहे. झणून व्यानीं विद्यार्थ्यांच्या हातीं ते पुस्तक देऊन भरताश्रमास पाठविलें आणि ते सुरक्षितपणें भरतमुनीस पावतें व्हावें झणून व्याच्या संरक्षणार्थ हातीं धनुष्यबाण देऊन माझा भाऊ बरोबर दिला आहे.

कौस०—बाळा, तुला भाऊही आहे काय ?

लव—होय एक भाऊ आहे.

कौस०—व्याचें नांव काय ?

लव—व्याचें नांव कुश, पण मी व्याला दादा झणतो.

कौस०—एकून तो वडील आहे असें झालें.

लव—होय खरेंच. प्रसूतिक्रमाने झटलें झणजे तोच वडील होतो.

जनक—तर काय तुझी दोघे जुळे आहां ?

लव—होय जुळेच आहो.

जनक—बरें, व्या रामलक्ष्मणांची कथा कोठपर्यंत तुझी शिकलां आहां ?

लव—लोकांनीं जानकीविषयीं खोटा अपवाद उठविल्यापुढें रामराजा उद्विग्नचित्त झाला, व्यानें ती जानकी नवांमहिण्यांची गरोदर असतां बाहेर धालविली, ती लक्ष्मणानें

रामाच्या अज्ञेस्तव घोर अरण्यांत एकटी नेऊन सोडली,
आणि तो लक्ष्मण माघारा गेला यथपर्यंत.

कौस०—हा वस्त्रे जानकी, हा बालचंद्रवदने, तू घोर अरण्यांत
एकटी पडलीस व्यासमयीं पुष्पासारख्या तुझ्या सुकुमार
शरीराची कायगे दशा झाली असेल. हरहर, दुर्दैवानें
तुझा परिणाम कोणत्या प्रकारचा केला असेल तो असो.
जनक—हा वस्त्रे, व्यावेळीं तुझी काय अवस्था झाली असेल?

श्लोक.

जेव्हां तुझ्यावर भयंकर वेळ आली ॥

जेव्हां व्यथा प्रसवकाळकृता हि झाली ॥

जेव्हां असेल नृजवेदियलें भुतांनीं ॥

तेव्हां मला स्मरत नूं असशील रानीं ॥ ३४ ॥

लव—(अरुंध तीकडे वळून हळूच विचारतो.) अहो वाई, ही उ-
भयतां वारंवार दुःखित होतात हीं कोण आहेत?

अरुंध०—ही रामाची माता कौसल्या आणि हा रामाचा श्वशुर
राजा जनक.

लव—हांहां असें काय? (विनयानें, कोतुकानें आणि खेदानें
व्यांजकडे पाहतो.) ठीकच आहे.

जनक—कायहो लोकांचा अमर्याद दुष्ट स्वभाव हा, आणि त्या
रामराजाची तरी कायही अविचाराची न्वरा! (क्रोधावि-
ष्ट होतो.)

श्लोक.

हेवुः स्वान्मकघोरवज्रशिवलेशश्वत्तनयाभ्याठरा ॥

न्यामाद्रयाभडकावयाभवसरक्रोधानकाहासरा ॥

ध्यायायोग्यकरींअसेसमयहाचत्पासशापासवा ॥

याकार्ळींमजलानिवारिलबळेंकोणीअसादाखवा ॥ ३५ ॥

कौस०—बाई अरुंधती, हा राजर्षि ऋषींच्या स्वाधीन झाला आहे असें दिसते. तर ह्याचें सांत्वन करून सर्वांचें रक्षण कर.

अरुंध०—राजा, शांत हो, असा कोप करूं नको.

श्लोक.

जेयोगियांचाकरितात* मंतू ॥

हादंडव्यांयोग्यअसेपरंतू ॥

आहेतुलारामअपव्यतुल्य ॥

दीनाप्रजान्याहितशाचा† पाल्य ॥ ३६ ॥

जनक—(मनांत विचार करून शांत होऊन स०) तेंही खरेंच.

श्लोक.

आहेखराचरघुनंदन‡ पुत्रकल्प ॥

स्त्रीबाळवृद्धविकलद्विजलोक§ अल्प ॥

होवोप्रशांतममचापतसाचशाप ॥

॥ भावीचुकेनजरिये¶ विधिचाहिबाप ॥ ३७ ॥

(इतक्यांत धांवत धांवत मुलें येतात.)

मुलें—हे कुमारा लवा, अश्वअश्व झणून यज्ञ प्रकरणांत सांगितलेला प्राणि विशेष लोकांत आहे असें ऐकत होतो तो आज आर्षी प्रभ्यक्ष पाहिला.

लव—यज्ञप्रकरणांत अश्व सांगितला आहे, तसा युद्ध प्रकरणां-

* अपराध. † पालन योग्य. ‡ पुत्रतुल्य. § तुच्छ. ॥ होणार.

¶ ब्रह्मयाचा बाप साक्षात् विष्णु.

तही अश्व सांगितला आहे. पण तूही पाहिला तो कसा आहे सांगा.

मुलें—एक कसा आहे तो सांगतो.

श्लोक.

मोठेंपुच्छअसेतयाचवरिचेंतेतेसदाहालवी ॥

ग्रीवादीर्घा जटालचारखुरहीवेगेंतयांचाळवी ॥

खातोवाळनृणेंफळासमसदालेंडघांसटाकीतसे ॥

तुतेंदाखवितोंउठींलवकरीतोदूरगेलाअसे ॥ ३८ ॥

(असें झणून लवाच्या जवळ जाऊन कोणी हात कोणी कृष्णाजिन धरून व्यास ओढनात.)

लव—(विनयानें आणि कौतुकानें झ०) अहो, गुरुजनहो, हे मला ओढू नेतात झणून जातां. क्षमा असावी. (असें झणून स्वरेनें चालता हेतो.)

कौस०—अहो अरुंधतीबाई. मला असें वाटतें कीं, हा मुलगा माझ्या दृष्टीच्या पलीकडे गेला अमतां माझा जीव राहणार नाही. ह्यासाठीं येथून दुसऱ्या ठिकाणीं उभें राहून हा चालला आहे ह्याला पहावें. ह्याला उदंड आयुष्य असो.

अरुंधती आणि जनक—हा वाळक आमचें कौतुक पुरवो.

कौस०—पहा तो चपळ मुलगा हरणासारखा अतिवेगानें पळत दूर गेला. तो कसा दृष्टीस पडतो !

(इतक्यांत कंचूकी येऊन सांगतो.) अहो वाळ्मीकि ऋषि सांगतात कीं, ह्यासमयीं तुझांस कांहीं सांगावयाचें आहे, तर तुझीं सर्वांनीं येऊन ऐकून घ्यावें.

जनक—हें कांहीं तरी नाजूक प्रकरण आहे असें वाटतें. तर हे

भगवती अरुंधती, हे सखी कौसल्ये, हे कंचुकी, आपण आतां चला वाल्मीकि ऋषीकडे जाऊं.

(मग वृद्ध मंडळी निघून जाते.)

मुलें—हे कुमारा लवा, हा चमत्कारिक प्राणी पहा. आह्मी सांगितला तो हाच.

लव—पाहिला, आणि हा कशाचा अश्व हेही मी समजलों. हा अश्वमेधसंबंधी अश्व आहे.

मुलें—हे कशावरून तुला समजलें ?

लव—काय तुम्ही पूर्व आहां. अरे अश्वमेध कांड तुम्ही वाचलें नाहीं काय? यज्ञसंबंधी अश्वाच्या संरक्षणास कवची धन्वी खद्गी असे शंभर शंभर वीर असावे ह्मणून त्यांत सांगितलें आहे तें तुम्हांला स्मरत नाहीं काय? व्याप्रमाणेंच हा अश्व आहे. तुम्हांस खोटे वाटत असेल तर तुम्ही त्यांस जाऊन विचारा.

मुलें—(सैनिकांकडे जातात.) अहो सैनिकहो, वीरांनीं वेष्टित असा हा अश्व कोणत्या कारणास्तव फिरत आहे सांगा.

लव—(स्पृहायुक्त होवता मनांत ह्म०) आहा, अश्वमेध झटला ह्मणजे विश्वाचा जय इच्छिणाऱ्या क्षत्रियाच्या पराक्रमाची व उन्कर्षाची पराकाशा झाली !

(पडया पलीकडून वीरांचा शब्द होतो.)

आर्या.

ही ह्यरूपपताका अथवाही वीरघोषणाऱ्याची ॥

जोपकवीरससहि लोकांततया दशास्यहंत्याची ॥ ३९ ॥

लव—(चित्तास ते भाषण लागून व्यथित झाल्यासारखा होऊन झ०) अहो ही अक्षरे न्हदयाम जाळतात.

मुलें—अरे लवा, तू केवळ वेडा आहेस. हे काय बोलतोस ?

लव—थांबा मुलांनो, तुझाला कांहीं समजत नाही, अहो अडून गोक्या मारणारे वीरजनहो, तर काय ही पृथ्वी निःक्षत्रिया झाली? झणून तुझी असे उद्धत भाषण करितां ?

(पडद्या पलीकडे शब्द होतो.)

अरे आमच्या महाराजा पुढे क्षत्रिय झणजे पदार्थ काय ? आणि तसे क्षत्रिय आहेत कुठे ?

लव—मूर्खहो, तुझांस धिक्कार असो. क्षत्रिय नाहीत झणतां काय ? पण तुझांस ठाऊक असूंचा.

श्लोक.

जरि आहेत आहेतकां आझांभयदावितां ॥

बोलूनकायनुपचीपताकाहरितोभतां ॥ ४० ॥

(मुलांस झ०) गड्यांनो, पाहतां काय ? ह्या अश्याला घेरा आणि ढेंकळांचा पार देऊन ह्याला तिकडे घेऊन चला. हे भिकार तहू ह्याला आश्रमांतील हरणांमध्ये चरूं घा.

(एक क्रोधाविष्ट पुरुष गर्वानें पुढें येऊन झणतो.) अरे तुझ्या पोरपणाम धिक्कार असो. काय हे भलतेंच बोललास. हे शस्त्रधारी वीर सामान्य नव्हत. मोठे कठीण आणि निर्दय आहेत. पोरानें देखील असले अमर्याद भाषण ते सोसणार नाहीत. आपचा राजा चंद्रकेतु हातांत धनुष्यबाण घेऊन ऋषींचे रमणीय आश्रमस्थान पहावयास दूर गेला आहे. तो जोपर्यंत परत आला नाही तोपर्यंत तुझी आपला जीव घेऊन झाडांतून लवकर

पळून जा. तो आला ह्मणजे तुझांस फार कठीण जाईल.
 मुलें—कुमारा लवा, चल, आपणाला अश्व कशांस पाहिजे. हे
 वीर शस्त्रें चमकावून तुला दटावतात. आणि आश्रमही
 दूर राहिला. ह्यासाठीं आपण हरणा सारख्या उड्या
 मारीत पळून जाऊं.

पंद.

चलजाउंअपुल्याघरा ॥ कुमाराचलजाउंअपुल्याघरा ॥ ध्रु० ॥
 कशासआह्मांसअश्वपाहिजे ॥ ह्मणसीयातेंधरा ॥ कु० ॥ १ ॥
 दाणापाणीआणिखरारा ॥ कोणकरिलतोवरा ॥ कु० ॥ २ ॥
 गुरुजीआह्मारागेंभरतील ॥ विचारनूहींवरा ॥ कु० ॥ ३ ॥
 आश्रमपदहीदूरराहिलें ॥ अतांकरावींनवरा ॥ कुमा० ॥ ४ ॥
 लव—काय ह्मणतां मुलांनो, ते शस्त्रें चमकावून आह्मांस दटाव-
 तात काय? (धनुष्य सज्ज करीत.)

श्लोक.

ज्याहीचजिह्वाघन†कोटिदाढा ॥
 †टंकारहाघर्घरशब्द‡गाढा ॥
 ग्रासावया॥उद्यत॥कालवक्रू ॥
 तसेंअसोहेममचापयंत्र ॥ ४१ ॥

(असें झाल्यावर सर्व निघून जातात.)

कौसल्याजनकदर्शननामक
 चवथा अंक. समाप्त.

धनुष्याचीदोरी. † धनुष्याची शेवटे. ‡ धनुष्याचा टणस्कार.

‡ भयंकर.

॥ प्रवृत्त.

‡ कालचेंमुस.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ५.

स्थल.

तपोवन.

पात्रें.

चंद्रकेतु.	लक्ष्मण पुत्र.
सुमंत्र	ब्याचा सारथी.
लव	सीतेचा पुत्र.

(पडयापलिकडे शब्द. होतो.) अहो सैनिकहो, भिऊं
नका, आतां आपणांस पाठवळ झालें.

श्लोक.

सुमंत्रपिष्टितोजयाजवन भ्रश्वज्याजोडले ॥

पर्याथडकलागनांध्वजविशाळज्याचाहले ॥

रथीवमुनियां भ्रशान्वरितचंद्रकेतूचहा ॥

रणीं*निधनआनुचेंपरिमतांचिआलापहा ॥ १ ॥

(इतक्यांत ज्यावर सुमंत्रनामा सारथी अशा रथावर
बसून हातांत धनुष्यबाण घेऊन, आश्चर्य हर्ष आणि संभ्रम ह्यांनीं
युक्त असा चंद्रकेतु येतो.)

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, तिकडे पहा.

*मरण.

श्लोक.

कोपेकसाहोउनिरक्तदृष्टी ॥

सेनेकरीहाकरिबाणवृष्टि ॥

रणीपहा लोलशिखंडनीट ॥

कोणीअसेक्षत्रियबाळधीट ॥ २ ॥

आणखी हें मोठें आश्चर्य दिसतें पहा.

श्लोक.

एकाकीपुनिबाळसैनिकबहूत्यांनीपहावेढिल्ल ॥

कोणीहारघुवंशसंभवनवाअंकूरवाटेमला ॥

सोडीबाणसहस्रशास्त्रदृष्टांफोडीकरीमस्तका ॥

शस्त्रांचीअतिघोरवृष्टिकरितोदेतोअस्त्रांकौतुका ॥ ३ ॥

सुमंत्र—हे आयुष्मंता चंद्रकेतो, ऐकतोस ?

श्लोक.

देवासुरांहुनिपराक्रमधोरयाचा ॥

स्वतुल्यरूपदिसतोचतुद्रयावयाचा ॥

पाहनि कौशिकमखद्विषांमंथनातें ॥

मंघेताधनुष्यरघुनंदनये मनांतें ॥ ४ ॥

चंद्रकेतु—एकट्या मुलावर बहुत सैनिक उठले हें पाहून मला लाज वाटते.

श्लोक.

शिशूएकमन्यावरीसर्वसेना ॥

निघालीउठेधूळकांहींदिसेना ॥

* चंचलज्याचीं झुलपें. † विश्वामित्राच्या यज्ञाचा द्वेष करणारे
राक्षस न्यांच्या नाशाकरतां ‡ धनुष्य घेणारा रामचंद्रसा.

§ मनांत येतो.

करायार्तिर्जेधोरशस्त्रावृष्टी ॥

तयावेडिल्लेपुहवेनास्वदृष्टी ॥ ५ ॥

सुमंत्र—वत्सा चंद्रकेतो, हे सर्व मिळून जरी त्यावर गेले तरी कां-
हीं व्हावयाचे नाही. मग एकेकटे फूटून गेल्याने काय
होणार आहे?

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, आतां स्वरा केली पाहिजे, पहा ह्याने आ-
मच्या सैन्याचा संहार मांडला आहे. तेच पहा.

श्लोक.

ज्याघोषेकरितोगुहांतनिजल्याहत्तीसकर्णध्यथा ॥

लोपे* अंबुदगर्जनामगकितीयादुंबुभीचीकथा ॥

न्यावीरेबहुवीर†रुंडनिकरेआच्छादिल्लेभूतळा ॥

वाटेहोउनिनृपते‡ उगळलेकाळे§ गिळीनागळा ॥ ६ ॥

सुमंत्र—(मनांत झणतो.) अशा वीरावरोवर द्वंद्वयुद्ध कर-
ण्यास चंद्रकेतूला मीं कसे अनुमोदन द्यावे? (पुनः वि-
चार करून) अथवा इस्त्राकुवंशीय राजांच्या पदरचीं आसी
वृद्धमाणसें पडलों, त्यास्तव कांहीं तरी उपाय योजला पाहिजे.
तर साधित काय योजना करावी ?

चंद्रकेतु—(विस्मय लज्जा आणि संभ्रम हांनीं युक्त होऊन,)
छी छी, हें काय झालें! माझीं सर्व सैन्यें माघारीं परतलीं!

सुमंत्र—(रथ धांवडून,) वत्सा चंद्रकेतो, हा वीर समस्त बो-
लावयाजोगा तुला जवळ केला. आतां ह्याशीं कांहीं बो-
लावयाचे असल्यास बोलोवें.

चंद्रकेतु—(विसरलासें करून.) आर्या सुमंत्रा, हाक मारणा-

* मेष गर्जना. † मस्तकसमूह. ‡ ओकून टाकले. § पोटा भरल्यामुळे.

रांनीं ह्याचें नांव काय घेतलें होतें बरें, तुला स्मरण आहे?
 सुमंत्र—होय मला स्मरण आहे. वत्सा ह्याचें नांव लव असें
 घेतलें होतें.

चंद्रकेतु—(लवाकडे पाहून.) हे महाबाहो लवा, ह्या सैनिकां-
 शां तुला काय करावयाचें आहे? हा मी येथें आहे, मज-
 कडे ये. अरे, तेजानें तेजांतच शांत व्हावें हें योग्य.

सुमंत्र—कुमारा चंद्रकेतो, पहा पहा बरें.

श्लोक.

हावालवीर*पृतनामथना[†]व्यजून ॥

‡हाकेतुद्रयापरतलाश्रणिआयकून ॥

मेघध्वनीपरिसतांच[§]गजावमर्द ॥

सोडूनजैविफिरतो॥हरिशाव[¶]मर्द ॥ ७ ॥

(इतक्यांत पराक्रमशाली लव स्वरेनें जवळ येतो.)

लव—शाबास राजपुत्रा शाबास, तूं इक्ष्वाकुवंशोद्भवत्तरा. व्हां
 मला हटकलें झणून हा मी तुजकडे आलों पहा.

(तिकडे सैन्यांत मोठा गलबला होतो.)

लव—(व्वेषानें मागे पाहून.) काय हे सैनिक नुकते भय झा-
 ले तरी फिरून येऊन सारे जमून युद्धाच्या इच्छेनें मज-
 वर शरप्रहार करितात! हे विचार मुढांनो, तुझांस धिक्कार
 असो. तुझी काय समजलां ?

श्लोक.

तुझीजोहाकेलाचहुंकडुनिमोठगलबला ॥

गिळोमाझाक्रोधानलसहजव्यानुच्छकवला ॥

*सैन्याचा नाश. †सोडून. ‡तुद्रया हाकेस देकून §गजाचे
 पथन. ॥ सिंहाचा बालक. ¶शूर.

समृद्धाचाओषप्रलयपवनानेखवळतो ॥

तरीन्यातेसद्यःक्षुभितवडवाप्तीचगिळतो ॥ ८ ॥

(किंचित् खिन्न होऊन इकडे तिकडे फिरतो.)

चंद्रकेतु—हे कुमारा लवा, तूं मजकडे पहा.

श्लोक.

न्वदीयगुणपाहतांगमसिसन्यमाझामखा ॥

मदीयजनतोतुझासकलहीनतूपारखा ॥

निजापरिजनावरीनिकरमांडिशीहाकसा ॥

प्रवीरतरितुंखराउतरशीलमाझ्याकसा ॥ ९ ॥

लव—(हर्षाने आणि संभ्रमाने मागे फिरून मनांत ह्मणतो.)

अहो हा सूर्यवंशोद्भव कुमार मोठा पराक्रमी आणि चतुर दिसतो. पहा ह्याची वीरोक्ति प्रसन्न असून कर्कश अशी चमत्कारिक आहे. तस्मान् न्या सैनिकांशीं मला काय करावयाचें आहे. आपण ह्याशींच गांठ घालावी,

(असे ह्मणून सैनिकांकडे वळतो.)

चंद्रकेतु—आर्या सुमंत्रा, पहा पहा, ही पाहण्याजोगी चमत्कारिक गोष्ट आहे.

श्लोक.

माझ्यावरीकरिमकोतृक*दर्पदृष्टी ॥

मागे†बळावरिदिहावरि‡धन्वयष्टी ॥

दोंडीकडे‡पवनहालवितोजयाला ॥

तोइंद्रचापधरमेघझणोतयाला ॥ १० ॥

सुमंत्र—ह्याला अशा प्रकारे पाहण्यास तरी तूच समर्थ. मी तर

* क्रोधदृष्टी. † सैन्यावर. ‡ धनुष्य. § वायु.

केवल आश्रयार्थ बुडून गेलों. मला दुसरें कांहीं दिसत नाही.
चंद्रके०—अहो युद्ध करणारे राजे लोकांनो, एका.

श्लोक.

तोएकाकीअगणितंतुह्नीवाहनीं*भूमिसंगीं ॥
अंगामध्येंकवचनुनच्या†चर्मआहेतदंगीं ॥
तोहाबाल‡प्रवयशतुह्नीपाहतांन्यातशातें ॥
जिकायाला§विषमसमरींधिकृतुह्नातेंअह्नातें ॥ ११ ॥

लव—(अवज्ञापूर्वक,) हा मजवर दया करतो काय? (क्षणभर विचार करून,) असो आतां उगीच काल हरण कशास पाहिजे? जृंभकास्त्राचा प्रयोग करून हें सर्व सैन्य निश्चेष्ट करून टाकतो पहा. (असें ह्मणून त्या अस्त्राचें ध्यान करीत बसतो.)

(अस्त्रप्रभावानें सैन्यस्तब्ध होतें)

सुमंत्र—(मनांत) कायहो, एकाएकीं आमच्या सैन्यांतील गलबला अगदीं बंद झाला हें कसें?

लव—आतां मी हा प्रौढी दाखविणारा राजकुमार पाहतों कसा आहे तो. (डौलानें इकडे तिकडे फिरतो.)

सुमंत्र—(गडबडून,) वत्सा चंद्रकेतो, मला वाटतें, ह्यामुलानें जृंभकास्त्राचा प्रयोग केला. ह्मणूनच आपल्या सैन्याची अशी अवस्था झाली.

चंद्रके०—ह्यांत काय संदेह तेंच खरें. पहा.

श्लोक.

होतांजशीमिसळ॥वेद्युत॥तामसाची ॥

* भूमिभागी. † मृगचर्म ‡ वृद्ध. § समानयोद्ध्यांचा नव्हे. आशा रणांत ॥ विजेच्या प्रकाशाची आणि अंधकाराची मिसळ होतां जशी दृष्टिबद्ध मुक्त होते तशी झाली.

झालीतशीप्रसितपुत्रहिदृष्टिसाची ॥

निश्रेष्ठहोलीखिततुल्यचिसैन्यसारें ॥

केलेपहाअमित* जृंभकवीर्यसारें ॥ १२ ॥

आणखी आश्चर्य पहा.

श्लोक.

पातालस्थघनांधकारसदृशेंहीजृंभकेश्यामलें ॥

आकाशीभरलीतयांतकपिलेंतेजंपहाउज्वलें ॥

कल्पांतीसुकठोरमारुतमहाघातेंचिजांतोडली ॥

जाणोभेघतडिन्सहायशिखरेंविध्याद्विचींचालली ॥ १३ ॥

सुमंत्र—ह्याला जृंभकाच्याची प्राप्ति कांयून असावी वर?

चंद्रके०—व्या वाल्मीकिऋषीपासून असावी असें मला वाटतें.

सुमंत्र—हे ऋषि अस्त्राविषयां खटपट करीत नाहीत. न्यांत

विशेषकरून जृंभकाच्याविषयां तर नाहीतच. काकी,

आर्या.

झालीरुशाश्वपुनिला न्यापासुनिकोशिकाकडेगेली ॥

व्याच्याचसंप्रदायें श्रीरघुनाथाकडेसर्तीआली ॥ १४ ॥

चंद्रकेतु—कोणी असें ह्मणतात की ज्यांच्यामध्ये सन्वगुणाचा

विशेष आविर्भाव असतो असे जे कोणी मंत्रदष्टे त्यांस

स्वतःसिद्ध हीं उपलब्ध होतात.

सुमंत्र—(डोल्यांत अश्रु आणून,) वत्साचंद्रकेतो, तो वीर मा-

घारा इकडे परतला पहा, सावध ऐस.

(चंद्रकेतु आणि लव हे दोघे दुरून एकमेकांस उद्देशुन मनांत

ह्मणतात.) ह्या कुमाराकडे पाहून कितीतरी आनंद होतो

हा!(स्नेहार्ने आणि प्रीतीनें एकमेकांकडेनिररून पाहतात.)

* जृंभकाच्या प्रभावार्ने. † पिंगट तेजें. ‡ भेघ विद्युल्लतासहितः

दिंड्या.

सहजगव्यासंवादकायज्ञाला ॥

कीं गुणांचा अतिशयचिफळाआला ॥ १५ ॥

अन्यजन्मीसंबंधनिबिडहोता ॥

यामुळेहापरिचयचिसुद्धआतां ॥ १६ ॥

जन्मकाळींचागुणकीउदेला ॥

द्वैवयोगेअवचीतयोगज्ञाला ॥ १७ ॥

दृढयमाज्ञेपाहनकुमारासी ॥

सावधानेंलागतेंतयापार्शी ॥ १८ ॥

सुमंत्र—बहुतकरून प्राण्यांचा धर्मच असा आहे, कीं कोणाची कोणावर तरी विशेष प्रीति जडावी. ह्याविषयी लोकांत परस्पर ऋणानुबंध किंवा गणमैत्री अथवा चक्षुराग असैं ह्मणतात. ह्यालाच अबावित आणि अहेतुक प्रेमा ह्मणावें.

आर्या.

जो पक्षपातज्ञाला निष्कारणव्यासकोणहोमोडी ॥

कींस्नेहंतुअंतःकरणातेंदृढशिवोनियांजोडी ॥ १९ ॥

दोवे कुमार—(एकमेकास लडून ह्मणतात.)

श्लोक.

† पाटांवापारे जेंमृदु ‡ सुभगहीऐशाशरीरावरी ॥

टाकवेंशरतीक्ष्णकेंविउप जेशंकापदभ्यंतरीं ॥

भेटावेंमिळतां जयालवकरीऐसैंमनीयेतसे ॥

यासार्गसहसामदीयतनुहीरोमांचिताहोतसे ॥ २० ॥

(किंचित् विचार करून,)

* अंतःकरणाची आसक्ति. † रेशमी वस्त्रासारखें ‡ सुंदर.

श्लोक.

कीर्तिजस्वि*वरानरावरंगतीशस्त्राविर्गैकोणती ॥

तींशस्त्रैतरिकायहोतनअशां[†]लक्ष्यासंजांपावती ॥

मानैहाचहणेलकायफिरतांघेऊनशस्त्रैकरिं ॥

वीरांचापरिपाठदारुणअसास्नेहासबाधाकरी ॥ २१ ॥

सुमंत्र— (लवाकडे निरखून पाहून, हा सीता पृत्र असलकाय
असें समजून डोळ्यांस पाणी आणून मनांत हणतो.)
वेड्या वृद्ध्या, कशालाही भलतीच कल्पना करतंस ?

आर्या.

‡जीजचिमनारथाचें नैलेंदेवेंहिरूनदाटून ॥

होतांविडिन्नलतापृष्पफळाशाउरैलकाटून ॥ २२ ॥

चंद्रकेतु — आर्या सुमंत्रा, मला वाटते रथांतून खाली उतरावें.

सुमंत्र— कशा करितां ?

चंद्रकेतु — येणेंकरून त्या वीर पुरुषाचा सन्मान केलामें हो-
ईल आणि क्षात्रधर्माचें ही पालन केलेंमें होईल. काकी,
रथीनें पादचाच्याशीं वृद्ध करूं नये अशी शस्त्र देवतांची
आज्ञा आहे.

सुमंत्र — (मनांत.) मला दोहोंकडून कर्म संकट आलें पहा !

आर्या.

जेकर्मन्वायागत त्यातें आपणकर्मनिषेधावें ॥

किंवाअनुपादनतरि साहसकर्मासर्माकर्मद्यावें ॥ २३ ॥

तेजस्वी पुरुषावर जाणें तर शास्त्रार्थाचून गति नाही.

† निशाणाम. ‡ सीतारूप.

चंद्रके०— तुझी दशरथ महाराजांचे प्रिय मित्र ह्मणून, आमच्या वडिलांस धर्मार्थाविषयी कांहीं संशय वाटतो तेव्हां ते तुझांसच विचारतात, आणि तुझीच त्यांची संशय निवृत्ति करतां, असें असतां ह्या समर्थीच तुझांस इतका विचार कां पडला?

सुमंत्र — हे चंद्रकेतो, तू धर्मन्याय गोष्ट बोलतोस.

श्लोक.

संग्रामांतीलहान्यायहाचधर्मसनातन ॥

रघुवंशीयवीरांचीवीरचर्याअशीचही ॥ २४ ॥

चंद्रकेतु— हे तुमचें भाषण प्रतिरूप दिसतें. कारण कीं.

श्लोक.

इतिहासपुराणातेंधर्मतत्त्वगतिप्रती ॥

तुझीचजाणतांवृद्धरघुंचीहीकुलस्थिती ॥ २५ ॥

सुमंत्र — (स्नेहाश्रु डोळ्यांत आणून चंद्रकेतूस आलिंगून ह्मणतो.)

श्लोक.

*सुरपतिरिपुहंताजोतयान्वन्पिन्याचें ॥

वयतरिकितिसांगूपाहतांअल्पन्याचें ॥

समरचरितगोष्टीमूलन्याचेंकरीतें ॥

दशरथकुलदैवेंपावलेंसुस्थितीतें ॥ २६ ॥

चंद्रकेतु— (कष्टी होऊन, ह्मणतो.)

आर्या.

नाहींसंततिरामा मगआसांअसुनकायइतरांतें ॥

हेंदुःस्वसदावटे अमुच्यादुसऱ्यातिघांहि † पितरांतें ॥२७॥

* इंद्रजिताचा हेता लक्ष्मण. † भरतादिकांतें.

मंत्र— हरहर, हीं हृदयभेद करणारी चंद्रकेतुची भाषणे आहेत.

श्रव — आतां काय करावे? अंतःकरणाचे भाव मिश्रित झाले.

श्लोक.

इंद्रयीं कुमुदिनीजशिर्षपावे ॥

पाहूनयासममदृष्टितशीसुखावे ॥

बाहूपुन्हाफुरफुरेकलहाकराया ॥

घाईचफारकरितोधनुतेधराया ॥ २८ ॥

चंद्रकेतु — (रथावरून खाली उतरलेसें करून.) आर्या मुमंत्रा,
हा मी सूर्यवंशोद्भव चंद्रकेतु तुला वंदन करितों.

मंत्र— आशीर्वच देतो.

आर्या.

‡ काकुस्थापरितुमचा अरिवरिघारूप्रतापपल्याण ॥

देवोसदानुस्मांते शाश्वत॥वाराहरेवकश्याण॥२९ ॥

आणखी.

श्लोक.

देऊतोसावितातुलाजयरणीजोन्वन्कुलाचापिता ॥

आनंदासवसिष्ठहीकुलगुरुजोधर्मसंगोपिता ॥

चंद्रोदयी. † कमलिनी. ‡ युद्धकराया. § काकुस्थ
जाजाप्रमाणें तुमचा प्रताप शत्रूवर आसन घालो. ॥ वराहाव-
गारी विष्णु.

इंद्राग्न्यादिकदेवताहिअपुलींदेऊततेजेतुला ॥

* आशीदेतिलरामलक्ष्मणनिजानंदचियोहेतुला ॥ ३० ॥

लव—हे राजकृमारा, पुरे पुरे, अतिआदर कशास पाहिजे, रथावर होतास तोच बरा दिसत होतास.

चंद्रकेतु—तर मग व्वांही दुसऱ्या रथावर वसावें.

लव—आर्या, राजपुत्राला पुन्हा रथावर वशाव.

सुमंत्र—आमचा चंद्रकेतु ह्मणतो तें व्वांही मान्य करावें.

लव—आपल्या वस्तू आपण स्वीकारण्याविषयी विचार कशाचा? परंतु आह्मी सदा अरण्यांत राहणारे. रथावर वसण्याच्या कामांत केवळ अनभ्यस्त आहो. हे तुझांसच योग्य.

चंद्रके०—मुला, क्रूरपणा आणि सुजनपणा ह्या दोहोंची क्रिया तूं वरीच जाणतोस! अशा तुला इक्ष्वाकृवंशोद्भव राजा रामचंद्र जर पाहता तर व्याचें वृद्धदय स्नेहानें पाझरलें असतें.

लव—मला ही असेंच वाटतें. तो राजर्षि फार सुजन आहे असें ऐकतों. (लज्जित झाल्यासारखें करून,)

श्लोक.

आह्मीतरीनकरुंमत्सरन्यामखातें ॥

राजागुणीनबहुमानिलकोणन्यातें ॥

क्षत्रासधिग्वचनजैहयरक्षकांचें ॥

तेलागलैस्ववृद्धदयाशलतुल्यसांचें ॥ ३१ ॥

* आशीर्वाद.

चंद्रके०—(विस्मय करून,) ताताचा प्रतापोत्कर्ष ही तुला सोसला नाही काय ?

लव—सोसला कीं न सोसला तें असो. पण मी तुला इतकेंच विचारतो. तो राजा फार शांत आणि नीतिमान् आहे असें ऐकतो. तस्मात् तो स्वतां कधीं असा गर्विष्ठ व्हावयाचा नाही, आणि त्याच्या प्रजाही तशा नसाव्या. मग त्याच्या पदरच्या मनष्यांच्या मृखांतून अशी रातसी वाणी कशी निघाली वरें ?

आर्या.

उन्मत्तगर्वितांच्या वाणीतेराक्षमीअसें द्रव्यती ॥

तीकारणवेराला निरयालाहीअसेंमूर्नीगणती ॥ ३२ ॥

ह्याप्रकारें राक्षमी वाणीची जे निंदा करितात तेच चांगल्या वाणीची स्तुति करितात. ती अशी.

श्लोक.

प्रसवतिबहुकामाघालवीर्दशेशी ॥

उपजवृणिसुकीर्तिदृक्कृतातेविनाशी ॥

सततसदयमातामंगलाचीचमान् ॥

सुकविवदतिवाचास्तृताकामधेन् ॥ ३३ ॥

सुमंत्र—(मनांत.) ह्या कुमाराचा स्वभाव परमगूढ दिसतो. कसा झाला तरी वाल्मीकिऋषीचा शिष्य आहे. ऋषीच्या सहवासानें ह्याच्या मृखांतून भाषण किती प्रौढ निघतें हें !

लव—हे चंद्रकेतो, आपण मघां काय वोललां कीं ताताचा प्रतापोत्कर्ष तुला सोसला नाही काय सणून, तर मी असें विं-

चारतों. क्षत्रियधर्म कोणांस वांटला आहे काय ?

सुमंत्र— इक्ष्वाकुकुलोद्भव जो राजारामचंद्र व्याला तू जाणत नाहीस ह्मणून असें बोलतोस. असो भाषणाचा अति-प्रसंग होईल पुरेकर आतां.

श्लोक.

सैनिकांच्याप्रमथर्नांपराक्रमतुझाअसो ॥

जामदग्न्यासजोजिकीन्यालाबोलतुझानसो ॥ ३४ ॥

लव— हे श्रेष्ठा, जामदग्न्यास जिकणारा तो राजा, असें जें आपण बोललां, ह्यांत मोठा पराक्रम तो काय सुचविला ?

श्लोक.

वाणीमध्येवीर्यआहेद्विजांचें ॥

वाहूमध्येराहतेक्षत्रियांचें ॥

घेतांशस्त्रार्जिकिलेंब्रह्मणार्ते ॥

झालेंकर्मस्तुव्यहेंकानृपार्ते ॥ ३५ ॥

चंद्रकेतु— (अवज्ञा दाखवून,) आर्या सुमंत्रा, कशाला बोलतां ह्याशीं? पुनःपुन्हा उत्तरास प्रत्युत्तर; हें कशास पाहिजे पुरे आतां.

श्लोक.

हाकोणसंप्रतिनवापुरुषावतार ॥

वाटेजयानबहुभार्गवरामवीर ॥

केलीसुखीअभयदेउनिससलोकी ॥

जेणेंतदीयचरितेंहेनजोविलोकी ॥ ३६ ॥

लव— न्या रघुपतीचें चरित्र आणि त्याचा महिमा जाणत नाही

असा कोण आहे? सर्वांस विदित आहेच. परंतु मला म्या विषयी थोडे बोलावयाचे आहे. अथवा कशास्र. असो तें.

श्लोक.

वृद्धांचीचरिते असोतकशिहीतेथेचसाधुरते ॥

केला^१ स्त्रीवधजाहलेंयशमहालोकीखरेथोरते ॥

मार्गेतीनपदेदिली^१ खररणीं आश्रयावाटेमना ॥

केले^१ कौशलवालिच्याहिनिधनींतेठावकेंयाजना ॥ ३७ ॥

चंद्रके०—वाचारे मृला, अमर्यादपणे गुरुजनास दोष लावून आपली वढाडकी दाखवितोस काय?

लव—अरे हा मजवरच डोळे वटारून भोवयावर चढवितो?

सुमंत्र—आतां हे दोषेही क्रोधास जडले! पहा,

श्लोक.

चूडाबंधनमोकळकरितसेक्रोधामुळेकंपहा ॥

झालीरक्तसरोजपत्रसदृशेनेत्रैकशीर्हीपहा ॥

यांच्याफारचिनाचतातभुवयावक्रावरीदीसते ॥

चंद्रीलांछनपंक्तिकीसुकमळीभृंगावळीभासते ॥ ३८ ॥

चंद्रकेतु आणि लव—(एकमेकांस झणतात.)

तर मग संग्रामास योग्य अशा मोकळ्या जाग्यावर चला जाऊं.

(असें बोलून मग निघोन जातात.)

कृमारविक्रमनामक पंचम अंक समाप्त.

ताटिकावध. † स्वरासुराशी युद्धकरतांना तीन पावलें मार्गेसरले.
† कपट.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ६.

स्थल.

संग्रामभूमि.

पात्रें.

विद्याधर.	विमानचारी देव विशेष.
विद्याधरी	न्याची स्त्री.
रामचंद्र.	अयोध्याधीश.
चंद्रकेतु.	लक्ष्मणाचा पुत्र.
लव	सीतेचा धाकटा पुत्र.
कुश.	न्याचा वडील भाऊ.

(तदनंतर एक विद्याधर, आणि न्याची स्त्री विद्याधरी उभयतां विमानांत बसून येतात.)

विद्याधरं—अहो केवढे आश्चर्य हें! हे दोघे सूर्य वंशोत्पन्न राजकुमार समय नसतां परस्पर कलहास प्रवृत्त झाले आहेत. ह्यांचीं विक्रमचरित्रें पहा, कशीं क्षात्रतेजानें परिपूर्ण, आणि देवा सुरांस ही आश्चर्य व भय देणारीं आहेत! हे प्रिये तेंच पहापहा.

श्लोक.

क्षणक्षणधनुर्किकिणिवाजती ॥

खणखणागुणकोटिहिगाजती ॥

सणसणासुटतीशरहेकसे ॥

मपरल्लोकभयंकरहोतसे ॥ १ ॥

आर्या.

आरंभींचनिघाली दिव्यास्त्रेंमंगलार्थदोषांचीं ॥

ध्वनिउठतीदुंदुभिचे वाटतिहीर्गाजितेचमेघांचीं ॥ २ ॥

तर ह्या दोषांही वीरांवर नवीन फुललेल्या सुवर्णमय कम-
लपुष्पांची दाट तृष्ठी करावी.

विद्याधरी—तर हे आकाश पुनः प्रलयकालीं वेगानें स्फुरण पा-
वणाऱ्या विद्युल्लतेच्या तेजानें पिंगटवर्ण आख्यामारखें
एकाएकी कशानें आलें वरें ?

विद्याधर— खरेंच. आज काय हे विलक्षण दिमतें !

आर्या.

जो"त्वाट्टयंत्रघर्षित रविव्याचेतेजज्यापुढेंनगरे ॥

तोप्रलयरुदनयन स्थितवन्दिहज्वालकायहापभर ॥ ३ ॥

(अंमळ विचार करून,) हां, समजलें, त्या वस्त्रांचेंद-
केतनें आप्तेयास्त्राचा प्रयोग केला आहे. त्यांनील अ-
ग्नीच्या ज्वाळांचा हा संताप पसरला आहे. ह्या समयी
कशी अवस्था झाली आहे पहा.

आर्या.

ज्यांचेज्यांचेध्वजपट चापरशस्त्राग्निलागतांजळनी ॥

तेतेविमानसंघ व्योमीमहमापहाकमेपळती ॥ ४ ॥

ज्याध्वजपटांचलावर वन्दिहाशिखाजाउनीझगटनात ॥

नेस्वरूपकालकंकप लेंआरकमेचदिमतात ॥ ५ ॥

विश्वकर्मानें चक्रावर घांसला.

† नटिके.

आणखी केवढे आश्चर्य है! ज्यांच्या ठिणग्या वज्रखंडाचा-
ही स्फोट करणाऱ्या, आणि ज्यांच्या ज्वाला दशदिशांस
चाटणाऱ्या अतएव अतिभयंकर असा हा भगवान् हुता-
शन, वाढत चालला. आणि ह्याचा प्रचंड संतापही
सोहोकेडे पसरत चालला आहे. तर आतां ह्या प्रियेला
आपल्या अंगाने झांकून घेऊन आपण दूर निघोन जावे
हें बरे. (व्याप्रमाणे करतो.)

विद्याधरी—वाहवा, बरे झाले, हा निर्मल मुक्ताफलासारखा शी-
तल, स्निग्ध, आणि मृदु, असा प्राणनाथाच्या वृद्धयाचा
स्पर्श मला झाला. तेणेकरून माझा सर्वसंताप दूर होऊन
मला किती आनंद व किती सुख होत आहे तरी! जणु सु-
खाची तंडाच लागली असे वाटते. शाबास प्राणनाथा,
शाबास, फार चांगले केले.

विद्याधर—ह्यांत मी अधिकते काय केले? अथवा.

आर्या.

कांहीं करीप्रियजन तरिसौख्येंदुःखदूरकरितोकी ॥

तेन्यासधनविलक्षण जोज्यासप्रियअसेलजनलोकी ॥ ६ ॥

विद्याधरी—कायहो एकाएकीच ज्यांमध्ये विद्युच्छाता मिश्रित हो-
ऊन वारंवार स्फुरण पावते, आणि जे मत्तमयूरकंठासारखे
नीलवर्ण अशा निबिड मेषांनीं सर्व आकाश भरून गेले
हे काय?

विद्याधर — वाहवा, कुमार लवाने आम्रेयाज्ञाच्या शान्यर्थे
वारुणाज्ञाचा प्रयोग केला, त्याचाच हा प्रभाव! पहा ला-
गलेच निबिड जलधारांच्या संपातांनीं पावकास्र शांत
झाले.

विद्याधरी.—अहाहा, फार चांगले झाले. फार चांगले झाले.

विद्याधर.—वाहवा, अहो कोणतेही अति झाले लणजे वाईट.

पहा, प्रबल वायूच्या क्षीभाने गंभीरध्वनि करणाऱ्या नेषांनी सर्व आकाश गच्च भरून गेले. तेथेकरून गाढ

अंधकार पडला, वायुसंचारासही अवकाश राहिला नाही.

ह्यामुळे सर्व प्राणिजात कोंडल्या सारखे होऊन थरथर

कांपत आहे. तर असे वाटते की, हे एकदाच विश्वांचा

ग्रास करणाऱ्या कालाच्या भयंकर मुखांतच पडले काय?

किंवा कल्पांती योगनिद्रासमयी ज्याची सर्व द्वारे बंद

झाली, आशा नारायणाच्या उदरांतच सांपडले काय?

(तिकडे पाहून,) शाबास वत्सा चंद्रकेतो, शाबास, य-

थायोग्य समयी न्वां वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला. काकीं,

श्लोक.

वायूनेसर्वनेषांचाझालालयनभीतसा ॥

*सद्दिशेनेविवर्तीचालयब्रह्मीघडेजमा ॥ ७ ॥

विद्याधरी.—हे प्राणनाथा, हा कोण बरे, वेगाने छडी फिरवीत

आणि मधुर वचनाने युद्धाचा प्रतिषेध करीत दोषां कुमा-

रांच्या मध्येच ह्यासमयी आपले विमान उतरीत आहे?

विद्याधर.—(त्याकडे पाहून,) हा रघुपति, शत्रुकाचा वध क-

रून माघारा आला, चमत्कार पहा.

श्लोक,

वाणीमहापुरुषभाषित आदरून ॥

तद्गौरवास्तवीनजान्नाहिआंवरून ॥

* तत्त्वज्ञानाने.

† मिथ्याभासांचा.

झालाप्रशांतलवनम्रहिचंद्रकेतू ॥

होवोनुपाससुतसंगमभद्रहेतू ॥ ८ ॥

(ह्यानंतर उभयतां विद्याधर निघून जातात.)

॥ हा विष्कंभक झाला ॥

(नदनंतर राम, लव, आणि चंद्रकेतु, हे येतात.)

राम०— (पृष्पकविमानांतून खालीउतरून ह्मणतो.)

श्लोक.

दिनकरकुलचंद्राचंद्रकेतोकुमारा ॥

दृढतरापरिरंभादेइंमार्तेउदारा ॥

तुहिनशकलशीतेकोमलेंजीवदंगें ॥

ममन्दृदयनिवोहेंव्यांचियापूर्णसंगें ॥ ९ ॥

चंद्रकेतु— (पुढें येऊन,) आर्या, मी अभिवंदन करतो.

राम०— (उठून प्रेमाश्रुडोळ्यांत आणून व्यास आर्लिगून ह्म०)

दिव्यास्त्रधारका कुमारा, खुशाल आहेस कीं ?

चंद्रकेतु— अव्यङ्गत पराक्रमी आणि प्रियदर्शन अशा ह्या लवाच्या अभ्युदयानें मी खुशाल आहे. माझी एक विनंती आहे कीं, मजवर जी कृपादृष्टी वडिलांची आहे तिजहानि ही अधिक कृपादृष्टीनें ह्या महावीराकडे वडिलांनीं अवलोकन करावें.

राम०— (लवाकडे पाहून,) काय देव हें! हा वन्साचा सोबती कल्याणाकृति दिमतो.

श्लोक.

पाळायालोकसारेधनुधरभगवान्हाधनुर्वेदज्ञाला ॥

कल्याणास्पद.

+ आर्लिगना.

‡ बर्फाचा तुकडा.

रक्षायान्नस्रवृंदाप्रतिधरुनितनूक्षात्रकीर्धर्मआला ॥

सामर्थ्याचागमेहासमुदयअथवाहागुणांचाविसांवा ॥

कीर्हाकल्याणरूपेपरिणतचिजगत्पुण्यराशीअसावा ॥ १० ॥

लव— (मनांत) अहो हा कोणी पुण्यवान् आणि प्रतापी असा
महापुरुष आहे.

श्लोक.

भक्तिप्रीतस्नेहशांतियांचा आश्रयहामहा ॥

वाटेउत्कृष्टधर्माचामूर्तिमंतप्रसादहा ॥ ११ ॥

आणखी हे आश्रय महा !

श्लोक.

विरोधशांतित्रितीशांघिघेतो ॥

धणीसुखाचीरसहाचिरेतो ॥

औधव्यतेमर्वविरोनगले ॥

नम्रन्वचिर्त्तासहसाउदेले ॥ १२ ॥

आर्था.

यातेपाहुनिपरवश झालेमीलागलेच अवधान ॥

सत्तीर्थांचेतेमें थोरांचेहेविचित्रमहिमान ॥ १३ ॥

राम०— दृ : खाची विश्रांति आणि अंतःकरणांत स्नेहाची उत्पत्ति
ही एकदांच कोणत्या कारणाने होनात हे समजून नाहीं.
अथवा स्नेहाला कारणाची अंपक्षा नाहीं.

श्लोक

पदार्थांच्या योगाप्रति किमपि अभ्यंतरिवमे ॥

निमित्तप्रीतीला उषडउपधीकारणनमे ॥

* संयोगास कारण.

† कांहीं अमते.

प्रकाशीभानूच्याकमलउषलेवासहिसुटे ॥

विधूच्या* पाषाणाउदरियविधूच्यापाझरफुटे ॥ १४ ॥

लव—हे चंद्रकेतो, हे कोण आहेत ?

चंद्रकेतु—हे प्रियमित्रा, हे आमचे वडील होत.

लव—तर मग धर्मसंबंधाने माझेही वडील होत. कारण की तू मला प्रियमित्र असें म्हणलें. पणमी विचारतो, तुझी ज्यांस वडील म्हणावे, असे रामायण कथेंत चार पुरुष आहेत ज्यांतील हे कोण ? ते सांग.

चंद्रकेतु—मित्रा, त्या चौघांत हे ज्येष्ठ होत.

लव—(संतोष पावून,) हांहां रघुनाथ ज्याला म्हणतात तेहे काय ? कायदेवाने सुदिन दाखविला आज ! (नम्रतेने, आणि कौतुकाने निरखून पाहून म्हणतो.) वाल्मीकिमुनीचा शिष्य मी लव आपणास अभिवंदन करतो.

राम०—(स्नेह भावाने,) मुला आयुष्मानूहो. येथे इकडे मज-जवळ. (प्रीतीने व्यास आलिंगून ह्म०) वत्सा, पुरेपुरेबा इतका विनय कशाला पाहिजे ? अनेकवार मला दृढ आलिंगन मात्रदे.

आर्था.

स्पर्शतृझालाजवितो विकसितसुकुमारकमलगर्भाते ॥

आनंदचंद्रचंदन समशीतलफारदेतसेमाते ॥ १५ ॥

लव—(मनांत म्हणतो.) आह्लासारख्यांवर ह्या थोरांचा निष्कारण स्नेह अशा प्रकारचा होतो. असें असतां ज्यां मूर्खाने ह्यांशीं व्यर्थ द्वेष केला. तस्मात् शस्त्राचाच गुण असा कीं शस्त्र हातीं धरिलें म्हणजे विरोध उ-

व्यक्त ध्वावा. (उघडपणे) महाराज, ह्यालवानें अज्ञान-
पणापळे जो अपराध केला त्याची क्षमा वडिलांनी करावी.

राम०— वस्तानें कायरे वा अपराध केला ?

चंद्रकेतु— मी सांगतो, अश्वरक्षकांनी जो ह्यापायांचा प्रताप
वर्णिला तो ऐकून इर्ष्येनें ह्यानें दोन घटिका घराच परा-
क्रम दाखविला.

राम०— अरे वा, हे तर क्षत्रियाम भूषणच आहे.

श्लोक.

न तेजस्वीमाहेप्रकटपरते जेवल * मदा ॥

जयाचा जो ओहप्रकृतिगुणलेपिनचकदा ॥

† मयूखांनीजेव्हांप्रखरतर ‡ चंडांशुतपतो ॥

§ रविग्रावातेव्हां अनल ॥ समतेजांस ¶ वमतो ॥ १६ ॥

चंद्रकेतु— हे, तात, क्रोध तरी अशाच वीराम शोभतो स्वरा,
परंतु ह्या प्रिय वषस्यानें जृम्भकास्त्राच्या प्रयोगे करून सर्व
सैन्य निश्रेष्ठ केलें आहे. हे काय वरें.

राम०— (स्याकडे पाहून,) वन्मालना, आतां आपल्या अस्त्रा-
चा उपसंहार कर. हे चंद्रकेतो, तू ही निश्रेष्ठ झालेल्या
सैन्याचा विस्मय दूर करण्यासाठीं त्यांचें सांत्वन कर.

लव— आज्ञा वडिलांची, (असें झणून अस्त्राचा उपसंहार
करतो.)

चंद्रकेतु— आज्ञेप्रमाणे करतो. (असें झणून निघून जातो.)

लव— अस्त्रशांत झाले महाराज.

* जो तेजस्वी असतो तो शत्रूंचे तेज बल गर्व यांस सोपीत नाही.
† किरणांनी. ‡ सूर्य. § सूर्यकांत. ॥ अभिनुष्य. ¶ ओकतो.

राम०—वत्सा, सरहस्यजृम्भकास्त्राचा प्रयोग आणि उपसंहार ही दोन्ही वेदानुष्ठानसाध्य आहेत. गुरुसांप्रदायावांचून कोणास प्राप्त व्हावयाची नाहीत.

ओंव्या.

पूर्वाब्रह्मादिकअतिहर्षे ॥ ब्रह्महिताच्याउत्कर्षे ॥
तपकरितांलोटलींवर्ये ॥ सहस्रांचींसहस्र ॥ १७ ॥
अनंतकालतपाच्याअंती ॥ पुराणमुनीपाहतीचिती ॥
हीचदेखिलींशास्त्रमूर्ती ॥ तपोमयस्वतेजे ॥ १८ ॥

आतां ही अस्त्रवेद्या प्रथम कृशाश्व मुनीला प्राप्त झाली. ती व्यानें सहस्रावधि वर्षे सेवा करणारा जो शिष्य विश्वामित्र ह्यास सांगितली. व्या विश्वामित्रऋषीनें कृपाकरून मला दिली. असा हा या विद्येचा पूर्वानुक्रम आहे. पण तुला कोणव्या संप्रदायानें प्राप्त झाली तें सांग.

लव— हीं अस्त्रे आह्मां दोघांला स्वतःसिद्ध प्राप्त झालीं आहेत.

राम०— (विचार करून,) हा मोठ्या पुण्याच्या परिपाकाचा अनिर्वाच्य मद्दिमा दिसतो, असो, पण दोघांला ह्मटले हे कसे ?

लव— आह्मी दोघे जुळे भाऊ आहो.

राम०— तर मग तो बुसरा कोठें आहे ?

(इतक्यांत पड्या पलीकडे कृशाचा शब्द होतो.) भांडायना, भांडायना, वर्तमान खरे क्यरे ?

श्लोक.

नरेद्रतैन्यासहभ्यालवाचा ॥
संश्रामतंबोलसिकायसाचा ॥

अस्नासि जातो अधिराजशब्द ॥

अस्नासिलीलावीक्षणचप । अब्दे ॥ १२ ॥

राम०— कोण हा असें बोलतो? (पाहून.)

श्लोक.

हाकोणइंद्रमाणितुल्यसुनीलकांती ॥

देतोपहामुवचनेन्दृदयामशांती ॥

गंभीरशब्दघनगर्जितमाकरीतो ॥

माद्रयातनूसमहसापुलकेंभरीतो ॥ २० ॥

लव— हा माझा वडील भाऊ कृष्णनामा, भरताश्रमापासून परत आला.

राम०— (कौतुकांतें,) वल्मा, त्या मुलाला इकडे बोलाव.

लव— होय बोलावतो. (असें झणून त्याजकडे जातो.)

(इतक्यांत कृष्ण येतो.)

कुश— (विस्मयानें व हर्षानें युक्तहोव्साणा, धैर्याने धनुष्याची दोरी तट्टकारून झणतो.)

श्लोक.

देवेंद्रप्रनुखाभराम अभयादेऊनिशांभाकित ॥

संग्रामां अपुल्यांप्रतापशिखिनेशुभ्रमहाजाकिते ॥

जेझालेरत्रिचयाकुळांतनुपतीविवस्वतापामुनी ॥

व्यांशीयुद्धघडेलकायदुमरेधन्यवनेयाहुनी ॥ २१ ॥

(असें बोलून उद्धतपणें इकडे तिकडे फिरतो.)

राम०— ह्या क्षत्रियबालकामध्ये केवढा हा पौरुषाचा अतिशय?

सार्वभौमराजां दुच नाहींसा करतो. 'माझा चाप मेव श-
बूच्या अस्त्राशीला शांत करा.

श्लोक.

दृष्टीपहाकशिजगत्रयतुच्छजीला ॥
 गंभीरउद्धतगतीलववीमहीला ॥
 अल्पावयांतगिरिसागुरुतेसधेतो ॥
 हामूर्तवीररसर्कारणदर्पयेतो ॥ २२ ॥

लव— (कुशाजवळ जाऊन.) आर्यांचा जय असो.

कुश— हे आयुष्मंता लवा, युद्धयुद्ध ह्मणून जीवार्ता ऐकिली तें कायरे ?

लव— हो, तसें कांहीं झालें हेतें. पण दादा, आतां हा गर्विष्ठ-पणा टाकून येथें अमळ विनयानें वागलें पाहिजे.

कुश— कशाकरितां बरें ?

लव— येथें राजा रघुपति आला आहे. तो आपणावर फार प्रीति करतो, आणि तुमच्या भेटीसाठीं फार उक्कंठित झाला आहे. व्याजकडे चलावें.

कुश— (कांहीं तर्ककरून,) जो रामायणकथेचा मुख्य पुरुष आणि ब्राह्मणांचा रक्षणकर्ता तोच का ?

लव— होहो, तोच.

कुश— ज्याच्या पृण्य दर्शनाची इच्छा सर्वांनीं करावी, असा तो महात्मा पुरुष आहे खरा. परंतु कोणत्या प्रकारानें आम्हीं व्याजवळ जावें हें कळत नाहीं.

लव— पित्याप्रमाणें व्याजा गौरव केला पाहिजे.

कुश— पित्याप्रमाणें कां बरें ?

लव— हा उर्मिलेचा पुत्र चंद्रकेतू फार सुजन आहे. हा मला

प्रियमित्र मानून सगळ्यानें माझ्याशीं वर्तला. न्याय्या संबंधानें हा राजर्षि आपला धर्माचा पिताच होय.

कुश— एकून क्षत्रियापुढें नम्र होण्याचा प्रसंग आज आलातर?

लव— हा सामान्य क्षत्रिय नव्हे, ह्याचा आकार, सामर्थ्य, आणि गांभीर्य ह्यांवरून पाहिलें असतां ह्यामध्यें लोकोत्तर चरित्राचा अतिशय आहे असें दिसून येतें. ह्या महापुरुषाकडे नीट पहा अगोदर.

कुश— (रामाकडे निरखून पाहतो.) होय तमाच आहे खरा.

आर्या.

आकृतिपावनदिसते आनंदाचीचक्रायडेखाणी ॥

योग्यस्थानींरामा यणकविचीहीभवनलीवाणी ॥ २३ ॥

(जवळ जाऊन,) अहो तात, हा वान्मीकिपुत्रीचा शिष्य कुशनामा पायांस वंदन करतो.

राम०— दीर्घायुष्य असो, मुला इकडे ये. इकडे ये.

आर्या.

अमृतघनास्निग्धांगा वन्मालावूनको अतांवेळ ॥

भेटावयासतूर्ते हाजन झालाअगेंउतावेळ ॥ २४ ॥

(कुशास आर्लिगून मनांत झगतो.) हांमूल माझे अप-
न्यच आहे काय? अहाहा!

साकथा.

प्रतिअंगापासुनिहास्नेहे, देहमारचनिघाला ॥

चैतन्याचारमहाजाणो, प्रकटुनिवाहिरआला ॥ २५ ॥

सांज्ञानंदरमाचानिर्झर, येउनिवृद्धयात्रडला ॥

गात्राश्लेषमिषेअमृताचा, ओषचिमजवरपडला ॥ २६ ॥

लव—हे ताता, सूर्याचेकिरण फार तीव्र आहेत, ह्यासाठीं मृहूर्त
मात्र ह्यावृक्षछायेत आसनावर बसावे.

राम०—वरें आहे. तूं ह्मणतोस तसेंच कां होईना.
(मग सर्व छायेत जाऊन बसतात.)

राम०— (आपल्या मनांत ह्मणतो.)

श्लोक.

आश्चर्यधोरगमतेविनयांतयाचा ॥
सभ्यप्रकारचिगतिस्थितिआसनाचा ॥
सांम्राज्यसूचकमलादिसतातभाव ॥
दोघांहियाकृशलवांससमस्वभाव ॥ २७ ॥

श्लोक.

वपूसुरुचिरयोग्यस्थानलक्ष्मीविलासा ॥
सकलगुणकरायाइच्छितीयेथवासा ॥
किरणविमलरत्नावेष्टितीजेविन्याचे ॥
विकसितअरविदाबिंदुकिंवारसाचे ॥ २८ ॥
बहुशा रघुवंशीय कुमारांची छाया या दोघांवर दिसते.

श्लोक.

कपोतकंठाममकांनिजीर्वा ॥
शोभावृषस्कंधसमातनूची ॥
प्रसन्नसिंहापरिदृष्टिधोर ॥
मृदंगशब्दासमशब्दघोर ॥ २९ ॥
(सूर्यमदृष्टीनें अवलोकन करून ह्मणतो.) केवळ मज-
सारखीच ह्यांची आकृति आहे असें नाहीं. तर,

साक्या.

जनकसुतेसहिमर्वाशीहीदिसतातीअनुरूपें ॥

निपुणपणैजाणाया जोगींदोषांचीहीरूपें ॥ ३० ॥

पाहुनियातेंवाटेपूर्वीजेंअस्तंगतझालें ॥

तेंसाक्षान्मुखमप्रियेचेंनेत्रासेमारआलें ॥ ३१ ॥

श्लोक.

दंतासमुक्ताफलतुल्यवर्ण ॥

तीओष्ठमुद्राहितसेचकर्ण ॥

रक्तवनेत्रौत्ररिदीसताहे ॥

तथापिशोभागृणतोचआहे ॥ ३२ ॥

विचार करून पाहिलें अमतां, जेथें जानकीचा व्याग केला तेच हें वाचमीकमुनीचें तपोवन; ह्या दोषां मूलांची आकृति आणि स्वरूप पहावें तर ह्या प्रकारचें; आणि जृंभकाल्त्रे ह्यांस स्वतः प्रकाशमान झालीं. ह्याविषयीं मनांत येतें कीं, मागें चित्रदर्शनप्रसंगीं हीं अस्त्रें तृद्रया संततीस उपलब्ध होतील असें जें मी सहज वोललों होतों, तेंही प्रव्ययास आल्यासारखें दिसतें. गुरु संप्रदायावांचून हीं पूर्वी कोणाम प्राप्त झालीं नाहींत. असें मला पुरतें विदित आहे. तीं ह्यांस संप्रदायावांचून प्राप्त झालीं. ह्या सर्वे खुणा मिळतात. परंतु खरें कशावरून मानावें. अथवा, ह्यांस पाहून माझ्या वृद्ध्याम जो सुखातिशय झाला त्यामुळे मला असा भ्रम होतो कीं काय न कळे. एरवीं, मला स्मरण आहे, कीं जानकीला दोन गर्भ असावे असा माझा बहुशा तर्क होना.. (डोळ्यांस पाणी आणून.)

श्लोक.

तिच्यामाझ्याश्वेहाअतिपरिचयेखंडनकटा ॥

बसेंभीएकांतीप्रियसखिसकुर्वाळिततदा ॥

करस्पर्शीगर्भाद्विविधमजआर्धासमजला ॥

तिलातोभागोनीबहुतदिवसांनीउमजला ॥ ३३ ॥

(मनांत झणतो.) ह्यांसमी हे कोणच्या प्रकारानें तरी वि-
चारूं? (असें झणून रडूं लागतो.)

लव— महाराज, हे काय? हे रुदन कशासाठी?

आर्या.

जैमूर्तजगन्मंगल तेंआननबाष्पवृष्टिनैभिजलें॥

आच्छादिलेंहिमानें कमळतसेंस्पष्टभासतेंथिजलें ॥ ३४ ॥

कुश— वत्सा लवा, हे काय विचारावें? अरे,

श्लोक.

कसेंसीतादेवीविणरघुवरींदुःखनपडे ॥

प्रियानाशेंसारेंजगवनतसेंकेविनघडे ॥

तसाप्रेमान्यांचानिरवधिवियोगाधिहिअसा ॥

विचारीशीवेड्याअनधिगतरामायणतसा ॥ ३५ ॥

राम०— (मनांत झणतो.) आतां भाषण कृंठित झालें. प्रश्न करून उपयोग नाही. हे दग्धवृद्धदया, स्नेहातिशयामुळें काय हा तुला अकस्मत विकार झाला? शोकदुःखानें मी ग्रस्त झालों असें पाहून हीं मुलें देखील मजवर दया करूं लागलीं! असो ह्या दुःखावस्थेचें आतां आच्छादन केलें पाहिजे. (उघडपणें.) मुलांनो, रामायण झणून वाल्मी-किन्नरीनें कांहीं चमत्कारिक ग्रंथ केला आहे, त्यांत रघुवंशीय पुरुषांचें चरित्रवर्णिलें आहे, झणून ऐकतां, तर त्यांतील थोडेंसें तुलांपासून ऐकावें अशी माझी इच्छा आहे.

कुश— गुरूजींनीं सर्व रामायणकथा आझांस पढविली आहे

वरी, परंतु व्यांतील बालकांडाच्या शेवटच्या अध्यायांतलि दोन श्लोक आह्मांस आठवतात.

राम०— तेच ह्यणा ह्यणा वरें पाहूं.

कुश— (ते दोन श्लोक ह्यणतो.)

रामचंद्रासतीमीताप्रियहोतीस्वभावतां ॥

तोप्रेमास्वगुणांनींचतिणेंवाढविलास्वतां ॥ ३६ ॥

तसाचरामसीतेलाप्राणाह्निअंतप्रिय ॥

व्यांचेंचजाणेंवृद्धयप्रीतियोगपरस्पर ॥ ३७ ॥

राम०—हरहर, हे वचन वृद्धयभेद करणारें, परम दुःखास्पद आहे. हा देवी ज्ञानकी, व्या वळीं तूं अशीच होतीस. अहो हे संसारवृत्तांत निष्कारण विपर्यास आणणारे, तृत्तीस विरस करणारे, आणि शेवटीं दुःख देणारे आहेत. ह्यांनीं कोणास ताप दिला नाही? ह्यांस धिक्कार असो.

साक्या.

कोठेंतो आनंद आपलाव्याकाळींचागेला ॥

रात्रंदिवएकांतीजो अतिविश्रामेंवाढविला ॥ ३८ ॥

कोठेंतेहीप्रयत्न आपणपरस्परेंजेकेले ॥

चित्तांतिलनिर्भरकौतुकसतेहीकोठेंगेले ॥ ३९ ॥

सुखांतवादुःखांतएक्यहीजेंवृद्धयांचेंहोतें ॥

दुदैवानेंसारेंनेलेंकोठेंआहेहोतें ॥ ४० ॥

प्रतिक्षणींदुःखानेंप्राणव्याकुळहोतोयाचा ॥

तथापिनाहींहोतकसाहोविरामयापापाचा ॥ ४१ ॥

काय दुःख हे !

आर्या.

शतशागुणप्रियेचे तेपावतिएकदांचउदयाला ॥

यास्तवअतिदुःस्मरजो विधलेंव्याआठवूनसमयाला ॥४२॥

व्यासमयीं असें झालें होते.

दिंड्या.

थोडथोडेंघेतलेंस्थानज्यांनीं ॥

†पुढेंविस्तारहिकितीकादिसांनीं ॥

स्थितीएशीघेतलीं‡उरोजांनीं ॥

दिलेंमदनालास्थानतदाव्यांनीं ॥ ४३ ॥

प्रौढतेलावयजसेंजसेंआलें ॥

प्रेमचिंत्नीतसतसेंरूढझालें ॥

प्रौढतेचाव्यापारमनींवाहे ॥

परीदेहींतीक्रियामुग्धराहे ॥ ४४ ॥

कुश— मंदाकिनीच्यातीरीं चित्रकूट पर्वताच्या वनांत विहार करीत असतां सीता देवीस उद्देशून रघुपती बोलला. तो हा

श्लोक.

‘४ मांडिलागेतुझ्यासाठींशिलामंचकहामहा ॥

ज्याच्यासभोवतींपुष्पेंवर्षलामोगरापहा ॥’ ४५ ॥

राम— (लज्जित होऊन करुणायुक्त स्नेहानें मनांत ह्म०) हा मुलगा अगदीं वेडा आहे. हा अरण्यचर स्वरा. कोणत्या वेळेस काय बोलवें हें झाला समजत नाही. हा देवी जानकी, त्या प्रदेशाचें आणि त्या सुखदायक प्रसंगाचें तुला स्मरण आहे काय? हायहाय काय दुःखाची गोष्ट ही! न्यावेळची तुझी चर्या मला स्मरते.

* प्रथम अंकुरित झाले.

† पुढें विस्तृत झाले.

‡ स्तन.

श्लोक.

श्रमान्ब्रवरीलागतांशीतवाटे ॥
 असामंदमंदाकिनीवातसूटे ॥
 ललाटावरीकेशतोवातआणी ॥
 नसेदूरसारावयाशक्तापाणी ॥ ४६ ॥

श्लोक.

गेल्लेकुकुमभालिचैनकळतांघर्मानुनेहीजरी ॥
 शोभेकारललाटः अंकरहिताभ्याचंद्रखंडापरी ॥
 भूषाहीनहिकर्णरम्यसुरुचीगालावरीज्यामते ॥
 गेमाइयानयनापुढेमुखनुझप्राणप्रियेदीसते ॥ ४७ ॥
 (क्षणभर स्तब्ध राहून करुणने लणतो.)
 अहो काय सांगावे !

साक्या.

ज्याचेव्याननिरंतरमजतोप्रियजनपुढेचियेता ॥
 समाधानविरहांतहिमार्तेप्रव्यक्षापरिदेता ॥ ४८ ॥
 संकल्पाचाउपरमहोतांजगहेअरण्यवाटे ॥
 जाणोदीप्तहुताशीमाझेदग्धदयहेफाट ॥ ४९ ॥

(इतक्यांत पड्यापलीकडे शब्द होतां.)

आंश्या.

वसिष्ठआणिवाल्मीकिपुत्री ॥ दशरथाच्यास्त्रियानीही ॥
 जनकराजामिथिलेचाधनी ॥ अरुंधतीसातवी ॥ ५० ॥
 ऐकूनिशिशुकलहाचीपात ॥ झालीचितीभयाभीत ॥

० घामावर. † हस्त. ‡ निष्कलंक चंद्र शकलामारखे.

जावयान्यागयाव्वरित ॥ उठाउठीनिघाली ॥ ५१ ॥
 * जरेनेव्यापिलींसर्वगात्रे ॥ हातींघेऊनिवंशावेत्रे ॥
 जाऊंइच्छितीक्षणमात्रे ॥ पहावयाकौतुका ॥ ५२ ॥
 परिनसरेचालतांवाट ॥ मुखींवाहतसेश्वासदाट ॥
 आंगींघर्मींबूचेलोट ॥ मस्तकाहुनींचालती ॥ ५३ ॥
 आश्रमापासूनियांफार ॥ संग्रामस्थानअसेदूर ॥
 श्रमानेजडझालेंशरीर ॥ ह्मणूनमंदमंदयेतात ॥ ५४ ॥

राम०— काय हा भगवान् वसिष्ठ, ही अरुंधती, ह्या माझ्या मातां
 हा वाल्मीकिमुनी. हे सारे एकदांच येथे आले काय?
 न्यांच्या पुढें म्यां जावें तरी कसें? (करुणा युक्त होऊन
 पाहतो.) हाय हाय, काय दैव हें माझे पहा. जनक राजाही
 ह्यासमयीं येथे आला. ह्याला पाहून तर वज्रपातच मज-
 वर झाला असें मला वाटते.

साक्या.

संबंधाची आवडमोठी होती जनासभारी ॥
 होतांतोसंबंधपावली प्रजासुखातें सारी ॥ ५५ ॥
 स्वापन्यांचें विवाहकौतुक बहु ज्यांनीं अनुभविलें ॥
 न्यातातांचें सुखकायवदूं स्वर्गसुखहिलाजविलें ॥ ५६ ॥
 पहिल्यापासुनि सखापिन्याचासंबंधीही झाला ॥
 तेथेकेलेघोरकर्मम्यांकैसें पाहूं न्याला ॥ ५७ ॥
 याजनकाचें दर्शननकसें शतधाभेदिलमातें ॥
 अथवाकांहीं दुष्करनाहीं यानिर्दयरामातें ॥ ५८ ॥

* वृद्धत्वाने.

† वेळवाच्या काठ्या.

(पडद्यांतून शब्द होतो.)

श्लोक.

पाहूनिपांडुरुशदुःखितजांवयाला ॥

मोहादिचाचजनकावरिपातझाला ॥

जोन्याससावधकरीइतक्यांत^०धाता ॥

होऊनियां विकलपावतिमोहमाता ॥ ५९ ॥

राम०— (तें पाहून मनांत झ०) हे ताता वसिष्ठा, अहो मा-
तांनो, हे मिथिलाधिपते जनका, मला पाप्याला पाहून
तुमच्या वृद्ध्यांत इतकी करुणा कशाला उत्पन्न झाली ?

आर्या.

जेजकरघुकुलांचें मंगलकीं मुरुतवल्लिचें सुमची ॥

व्याचीनज्यासकरुणा व्यावरकरुणावृथाचिहेतुमची ॥ ६० ॥

असो, ह्यांची भेट तर घेतली पाहिजे. (असें झणून उठतो.)

कुश आणि लव— (पुढें होऊन.) अहो तात, असें इकडून
चलावें आणि गुरुजन मंडळीस भेटावें.

(मग सर्व निघून जातात.)

कुमारप्रव्यभिज्ञाननामक साहावा अंक समाप्त.

* दैव.

† पुण्यलतेचें पुष्प.

उत्तररामचरित्र नाटक.

अंक ७.

स्थल.

गंगातीर.

पात्रे.

रामचंद्र	अयोध्याधीश.
लक्ष्मण	व्याचा भाऊ.
सूत्रधार	नाटक कर्ता.
गंगा	भागीरथी कुल देवता.
पृथ्वी	सीताजननी.
सीता	रामपत्नी.
अरुंधती	वसिष्ठपत्नी.
वाल्मीकि	प्राचितसप्तुनि.
कुश, लव	रामाचे पुत्र.

(तदनंतर प्रथम लक्ष्मण येतो.)

लक्ष्मण— वाहवा ! अहो आज भगवान् वाल्मीकिऋषि ह्याने आमच्या नगरांतील आणि देशांतील ब्राह्मणक्षत्रियादि सर्व प्रजा आह्मांसुद्धां बोलावून आणिल्या, आणि आपल्या तपः सामर्थ्याने देव, दैत्य, गंधर्व, ऋषि, पक्षिनायक, सर्पनायक, आदिकरून यज्ञयावत् जंगमभूत समुदाय येथें जमविला आहे.—रामचंद्र प्रभूने ही मला अशी आज्ञा

केली आहे की, वत्सा लक्ष्मणा, वाल्मीकिऋषीने स्वतां केलेल्या नाटकाचा खेळ अप्सरांकडून तो करविणार आहे. तो खेळ पाहण्याकरितां न्यानें आह्मांसर्वास बोलाविलें आहे. ह्यासाठीं गंगतीरीं नाट्यमंडपांत जाऊन सर्वास यथायोग्य बसण्याच्या स्थळांची सिद्धता करावी ह्याणून. न्याप्रमाणें मीही देव मनुष्य आदिकरून सर्वास यथायोग्य स्थानांची आणि यथायोग्य असनांची सिद्धता केली आहे. आतां प्रभूची स्वारी येण्याचा मात्र खेळंबा आहे. न्याचीच सर्व मार्ग प्रतीक्षा करीत आहेत. (वाटेकडे पाहून) हांहां प्रभु रामचंद्र आला वाटतें. (निरखून,)

श्लोक.

भोगीजरीराज्यसुखाश्रमातें ॥
 धेतोमुनींच्यानियमश्रमातें ॥
 वाल्मीकिर्तेगौरवद्यावयाला ॥
 श्रीरामतोहाइकडेसआला ॥ १ ॥
 (इतक्यांत रामचंद्र येतो.)

राम०— वत्सा लक्ष्मणा, रंगसभेंत प्रेक्षक जन सर्व आपाप-
 ल्या जागीं बसले काय?

लक्ष्मण— होय, ते केव्हांच बसले. आपलीच प्रतीक्षा करीत
 आहेत.

राम०— हे दोघे मुलगे कुश आणि लव बरावर आहेत ह्यांस चं-
 द्रेकेतूच्या बरोबरीनें जागा करून देहो.

लक्ष्मण— प्रभूची प्रीति न्यांवर पाहून मी पूर्वीच तसें केलें आहे.
 महाराज, हे राजासन ह्यावर आपण बसावें.

(राम आसनावर वसतो. न्याच्या जवळ ते दोघे मलगे आसनावर वसतात.)

राम०— अहो आतां चालूंया तुमचें नाटक.

(सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार— सन्यार्थ कथनकर्ता वाल्मीकिपुनि ह्याची स्थावरजंगमात्मक सकल विश्वास अशी आज्ञा आहे कीं, आह्मी ज्ञानदृष्टीनें पाहून जें पावन आणि करुणाद्भुत रसानें युक्त असें कांहीं काव्य केले आहे, न्याजकडे कार्यगौरवास्तव सर्वांनीं अवधान द्यावें. ह्मणून मीही सर्वांस तीच प्रार्थना करतां.

राम०— (मनांत ह्मणतो.) एकून ह्यांत असें दिसतें. ज्यास धर्मसाक्षात्कार आणि परोक्षज्ञान, अशा ऋषींचीं वचनें अमृततुल्य आणि ज्ञानें शुद्ध सत्त्वात्मक असतात. तेव्हां न्यांची कृति कधीं अन्यथा होईल अशी शंका करणें नको. (पडद्यांत सीतेचा शब्द होतो.) हे प्राणनाथा, हे कुमारा लक्ष्मणा, काय मी मंद भाग्याही ! ह्या घोर अरण्यांत एकटी पडलें, कोणी सहाय नाही, व कोणाची आशाही जिला उरली नाही, न्यांत जिला प्रसूति समय जवळ आला, प्रसव वेदना जिला सोसत नाही, अशीलां पाहून श्वापदेंही भक्षावयास पाहत आहेत. अशादुःख संकटांत मी पडलें आहे. ह्मणून मी आतां आपला देह ह्या समयीं भागीरथीच्या प्रवाहांत टाकतें. क्षमा करावी.

लक्ष्मण— (आपल्या मनांत ह्मणतो.) हाय हाय, काय कष्ट हे. ही विपरीतच गोष्ट कार्नी येते.

सूत्रधार—

आर्या.

भूदेवीचीकन्या जीरामेंटाकिली अरण्यांत ॥

तीप्रसवाच्यादुःखें देहालाटाकितेप्रवाहांत ॥२॥

(असें बोलून सूत्रधार निघून जातो.)

राम०—हे देवी जानकी, क्षणभर अवकाश कर.

लक्ष्मण—महाराज, हें नाटक चाललें आहे. खरें नव्हे.

राम०—हे देवी दंडकारण्यांत सुख देणारे प्राणसखे, ह्यानिर्दय

रामाच्यामुळे देईवाचा घाला तुजवर पडला ना ?

लक्ष्मण—महाराज, हें काय बोलतां ? ह्या नाटकांत काय काय
होतें तें पहा अगोदर.

राम०—वत्सा हा वज्र वृद्धय राम व्याही गोष्टीस मिद्वच आहे.

(इतक्यांत एकेक मूल मांडीवर घेतलेल्या पृथ्वी आणि
गंगा ह्या सीतेला घेऊन येतात.)

राम०—वत्सा लक्ष्मणा, असंभावित आणि अमर्याद शोकांत मी
पडलों असें वाटतें. तर आतां तूं मला संभाळ.

भागीरथी—

श्लोक.

होस्वस्थजानकिनकोकरुंदुःखकांहीं ॥

कल्याणवृद्धिनृजहेपुढतींचपहाहीं ॥

अंतर्जलीप्रसवलीमसुतद्वयातें ॥

वंशप्रतकअसेंक्षणतीलयातें ॥ ३ ॥

सीता—(सावध होऊन.) मी दोन मुलें प्रसवलें काय ? फार चां-
गली गोष्ट. पण ह्यासमयीं माझा प्राणनाथ कोठें आहे ! हा
प्राणनाथा !

(असें झणून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(रामाच्या पायांवर मस्तक ठेवून झणतो,) हे आर्या रामा, आनंदाची गोष्ट आहे. रघुवंशाला कल्याण रूप अंकूर उडवला. (रामाच्या मृखाकडे पाहून,) हायहाय, प्रभूच्या डोळ्यांतून तर अश्रूंचे लोट चालले आहेत. हा अगदी मोहित झाला असें वाटते. (पदरानें वारा घालतो.) आर्या सावधहो.

गंगा, व पृथ्वी—वस्ते जानकी, सावधहो, सावधहो.

सीता—(सावध होऊन व्यांस झणते.) बाई तुझी कोण दोषी?

पृथ्वी—वस्ते ही तुझ्या सासऱ्याची कुल देवता भागीरथी ॥

सीता—देवी, तुला माझा नमस्कार असो.

गंगा—मुली पातिव्रत्यानें संपादित आणि लोकमान्य अशी कल्याण संपत्ति तुला प्राप्त होवो.

लक्ष्मण—हा आह्मांवर अनुग्रहच आहे.

गंगा—ही तुझी जननी वसुंधरा.

सीता—हा माते वसुंधरे, अशा अवस्थेंत तूं मला पाहतेस ना ?

पृथ्वी—अगे वस्ते, अगे मुली. इकडे मजजवळ ये.

(सीतेला आलिंगून मूर्छा पावते.)

लक्ष्मण—(हर्षानें.) पृथ्वी आणि भागीरथी ह्या दोघी जानकीला सहायझाल्या, आता चिंता नाही.

राम—० (तिकडे पाहून,) हरहर काय कष्ट हे. ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. * सर्वसहेलाही हें दुःख असह्य झालें. तस्मान् हा अपस्यस्नेह मोठा दुर्घर आहे. अथवा हा

* सर्व सोसणारी जी पृथ्वी तिलाही.

मानस मोहग्रंथि सर्व साधारणच आहे. हा संसारतंतु केवळ अंतश्चर उपाधि होय. हा प्राणिमात्रास दुःख दिल्यावांचून रहावयाचा नाही.

गंगा—वस्से जानकी, हे देवि वसुंधरे, सावधहो, २. अमळ स्वस्थ हो.

पृथ्वी०—(सावध होऊन,) अहो भागीरथी बाई, मी ह्या सीतेला प्रसवले असतां हिची अशी अवस्था पाहून स्वस्थ केशी होईन. पहा हिजवर कसे प्रसंग आले ते.

आर्या.

चिरकालवासदुर्घट पहिलाराक्षसजनामधेंघडला ॥

केवळदुःश्राव्यचितो हिजवरदूसराप्रसंगजोपडला ॥ ४ ॥

गंगा—खरेंचगे बाई, पण असें आहे.

आर्या.

दुर्दैवदुर्विपाका घायाजन्मजैउभेराहे ॥

व्याचाहातधराया सृष्टींतसमर्थकोणहोआहे ॥ ५ ॥

पृथ्वी—भागीरथी बाई, तुझी धीकच बोललां. पण रामभद्राला असें करणें योग्य होतें काय ? पहा बरे.

आर्या.

वाळपणीजोपाणी धारलास्वकरेंनतोमनीआणी ॥

नजनकंनमीनवन्ही नकृलनतृत्तीन आपुलीवाणी ॥ ६ ॥

सीता—हायहाय, ह्यांनी प्राणनाथाचें स्मरण मला करून दिलें.

हा प्राणनाथा, तूं कोठें आहेस ?

पृथ्वी—वेढेमूली, आतांगे कशाचा तो तुझा प्राणनाथ ?

सीता—(लज्जित होऊन डोळ्यांत अश्रू आणून) तूं ह्मणतेस तेंही खरेंच.

राम०—माते वसुंधरे, मी तसाच झालों आहे खरा.

गंगा—बाई वसुंधरे, तूं ह्या चराचर विश्वाचें शरीर असतां, अजाणा प्रमाणें आपल्या जांवया वर व्यर्थ कोपकां करतेस?

श्लोक.

लोकींमोठें अयशउठलें जीतिची अग्निशुद्धी ॥

लंकाद्वीर्षीकरविलितिलामानिनालोकबुद्धी ॥

इक्ष्वाकूंचेंकुलधनचिहेंकीजनारंजवावें ॥

ऐसेंन्यालाकठिणपडतांकायव्यानैकरावें ॥ ७ ॥

लक्ष्मण—सर्वीमध्यें देवता अकुंठितज्ञानसंपन्न आणि अंतः साक्षी असतात. त्यांत विशेषकरून गंगा. गंगे तुला नमस्कार असो.

राम०—हेमाते गंगे, भगीरथाच्या कुळावर जो तुझा एकवेळ प्रसाद झाला तो आजपर्यंत चालत आला आहे. असाच पुढें असावा.

पृथ्वी—अहो गंगाबाई, मी सर्वदा तुझांवर प्रसन्नच आहे. पण काय करूं, स्वाभाविक स्नेहाच्या अतिशयानें सहज माझ्या मुखावाटे असें निघालें. रामभद्राचा सीतेवर किती-स्नेह हें मी जाणत नाहीं असें नाहीं. मला तर असें वाटतें.

आर्या.

सीतावियोगदुःखें त्याचाआत्माकसानकांचावा ॥

लोकोत्तरधैर्यानै कींजनभाग्येंचरामवांचावा ॥ ८ ॥

राम०—वडील असतात ते लेंकरांवर अशीच दया करतात.

सीता—(रुदन करीत हात जोडून ह्मणते.) माते धरित्री, ह्या

समयीं मला तूं आपल्या पोटांत ठाव देशीलतर बरें होईल.

राम०—ह्या समयीं तिनें दुसरें काय झणावें?

गंगा—इडा पिडा टळो. वस्से जानकी, असें कां झणतेस? स-
हस्र वर्षेपर्यंत तूं खुशाल ऐस.

पृथ्वी—वस्से जानकी, ह्या दोषांमुलांचें रक्षण करणें तुला अ-
वश्य आहे.

सीता—हायहाय, ह्यासमयीं मी अनाथ झालें आहे.

राम०—हेवृद्धया, तूं बजाप्रमाणें कठिण आहेस खरें. कां की हीं
अक्षरें ऐकून तुला भंग होत नाही!

गंगा—मुली, तूं सनाथ असतां अनाथ कां झणतेस?

सीता—मज दुर्भाग्येला आतां कशाची सनाथता?

गंगा आणि पृथ्वी— (सीतेला झणतात.)

आर्या.

त्रिजगालामंगलजो आत्मा अवमानितेसकांभ्याला॥

तुझियासंगें वस्से आलें पावित्र्यकार आह्मांला ॥ ९ ॥

लक्ष्मण—प्रभो रामा, हें ऐकिलें ना?

राम०—सर्वलोकांनीं ऐकावें. म्यां एकट्यानें ऐकून काय?

(इतक्यांत पड्या पलीकडे गलबला होतो. सर्व कान दे-
ऊन ऐकतात.)

राम०—ही कांहींतरी मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे.

सीता—ही अंतरिक्षांत दाटी कशाची झाली बरें?

गंगा आणि पृथ्वी—होहो, समजलें.

आर्या.

लशाश्वकौशिकराघव ऐशीहेगुरुपरंपराभ्यांची ॥

तीं दिव्यजुंभकासैं झालीराटीनभान्तहीम्यांची ॥ १० ॥

(पडद्यांतून शस्त्र देवतांचा शब्द होतां.)

आर्या.

देविनमस्तेसीते आह्लांगतिपुत्रहेतुज्ञेजाण ॥

आलेख्यदर्शनीजें वदलाश्रीरामतेमनीआण ॥ ११ ॥

सीता— ही मोठी दैवाची गोष्ट कीं, शस्त्रदेवता प्रगट होऊन प्रसाद करितात.

लक्ष्म०—(मनांत.) रामचंद्र व्यावेळेस जानकीला असें बोलला होता खरें. कीं, आतां हीं अस्त्रें सर्व प्रकारें तुझ्या संततीस उपतिष्ठतील.

गंगा आणि पृथ्वी—(अस्त्र देवतांस उद्देशून ह्मणतात.)

ओंवी.

नमनतुह्मांपरमास्त्रांतें ॥

राघवेस्वीकारिलेंतुह्मांतें ॥

पावलांय्याचियापुत्रांतें ॥

कल्याणसदानुह्मांसो ॥ १२ ॥

राम०—झासमयीं माझी अवस्था कशी हें मला समजत नाही.

श्लोक.

कल्लोळधोरउठ्ठीकरुणारसाचे ॥

आनंदाविस्मयभरेंभरणारसाचे ॥

देतातजीमदशाश्टदयासकांहीं ॥

तीसांगतांहिमजसांप्रतयेतनाहीं ॥ १३ ॥

गंगा आणि पृथ्वी—वस्से जानकी, तूझे पुत्र रामभद्रासारखेच झाले आहेत, असें तूं समज.

सीता—अहो मातांनो, तुह्मी लणतां तें खरें, पण ह्या माझ्या मुलांचें क्षत्रियोचित संस्कारकर्म कोण करील?

राम०— (मनांत ह्म०) हायहाय काय दैव हें !

श्लोक.

गोप्तावसिष्ठगुरुद्वारघुच्याकुलाची ॥

जीवंशवर्धनकरीजननीमुलांची ॥

व्याजानकीसनकळेबहुकष्टसाचे ॥

संस्कारकोणकरतोह्मणतेमुतांचे ॥ १४ ॥

गंगा आणि पृथ्वी— वन्से, ही चिंता तूं कशाला करतेस ? तुझे मुलगे अमळसे मोठे झाले ह्मणजे, आत्मी वाल्मीकि मुनीच्या स्वाधीन करूं. मग तो त्यांचे क्षत्रियोचित सर्व संस्कार करील. चिंता करूं नको.

श्लोक.

जसेवसिष्ठांगिरमऋषीवाल्मीकिहीतसा ॥

जनकांच्यारघूंच्याहीवंशीं गुरुनव्हेकसा ॥ १५ ॥

राम०— उभयतां देवींनी योजना चांगली केली.

लक्ष्म०— प्रभो रामा, मी खरेंच सांगतो. ह्या सर्व लक्षणांवरून हे दोघे वन्म, कुश लव असावे. असा तर्क होतो.

श्लोक.

हेदोघे जन्मसिद्धास्त्रवीरद्वादशवार्षिक ॥

वाल्मीकिमृनिपामृनप्राप्तसंस्कारदीमती ॥ १६ ॥

राम०— वन्मा लक्ष्मणा, ह्या मुलांस पाहून माझे तर हृदय घोंटाळ्यांत पडलें. मला कांहींच सुचत नाही. मी अगरी वेढ्यासारखा झालों आहे.

पृथ्वी— वस्से जानकी, इकडे ये. रसातलास पवित्र कर.

राम०— हा प्राणप्रिये जानकी, एकून तूं लोकांतरास चालली-
सना ?

सीता— माते धरणी, आतां मला तूं आपल्या पोटांत ठाव दे
हा जीवलोकीचा दुःस्वरूप परिणाम अनुभवायास मी समर्थ
नाहीं.

राम०— आतां याहून दुसरें काय व्हावयाचें आहे ?

पृथ्वी— वस्से, आतां मी सांगतें एवढें ऐक. हीं मुलें स्तन-
पानापासून सुटत तोंपर्यंत धीर धरून अशीच रहा. मग
पुढें तुला सुचेल तसें कर.

गंगा— होहो असेंच केलें पाहिजे.

(मग गंगा, पृथ्वी आणि सीता ह्या निघून जातात.)

राम०— काय, शेवटीं विदेहकन्येचा विलयच झाला ! हा देवी,
हा प्राणप्रिये, दंडकारण्यवासांत सुख देणारे हा प्रियस-
खी, हा चारित्र्य देवते, मला टाकून कशीगे तूं लोकांतरा-
स गेलीस ! (असें झणून मोह पावतो.)

स्वप्न— हे भगवंता वाल्मीके रूपाकरा आतां, असाचका तुम-
च्या काव्याचा अर्थ आहे ? तर पुरे. हरहर ! (इतक्यांत
पडद्यांतून शब्द होतो.) पुरे पुरे आतां, वायें बंद करा.
हे स्थावरजंगम जीवांनो, हे मर्त्यामर्त्यांनो, पहा भगवान्
वाल्मीकिऋषिह्याची पवित्र आणि आश्चर्यकारक आज्ञा
आहे.

स्वप्न— (तिकडे अवलोकन करून.) पहा हें आश्चर्य
काय तें !

श्लोक.

जाणो* मथंक्षोभलेंसिंधुतोय ॥
 देवर्षीर्नीव्याप्तआकाशहोय ॥
 गंगाभूमीदेविशीयुक्तशाली ॥
 सीतातोयापासुनीहेनिघाली ॥ १७ ॥
 (पुन्हा पडयांतून शब्द होतो.)

आर्या.

बाइअरुंधतिआह्मी गंगापृथ्वीअह्मांकडेपार्हे ॥
 तुजअर्पिलीपवित्रा सीताशंकाधरूनकोकांही ॥ १८ ॥
 लक्ष्मण—आमचें मोठेंच देव. केवढेंहें आश्चर्य! आर्या रांषा.
 पहा पहा तिकडे. (रामाकडे पाहून झणतो.) हाय हा-
 य, माझा राम अजून सावध होत नाही?
 (इतक्यांत अरुंधती आणि सीता ह्या दोघी येतात.)

अरुंधती—(सीतेला झणते.)

आर्या.

येयेसव्वरवस्ते क्षणभरसोडोनभीडवस्साचा ॥
 वांचीवजीवव्याच्या नृदयालास्पर्शकरुनिहस्ताचा ॥ १९ ॥
 सीता—(व्वरेनें जाऊन रामचंद्राम स्पर्श करून झणते.)
 हे प्राणनाथा, सावधहो, सावधहो.
 राम०—(सावध होऊन आनंदानें झणतो.) अहो हें काय झा-
 लें? (निरखून पाहून सानंदाश्चर्यानें स०)
 कोणही देवी जानकी? (लज्जायुक्त व विस्मययुक्त होऊ-
 न,) कोणही माता अरुंधती? ऋष्यशृंग शांतादेवीसु-

झां ही सर्व वडील मंडळी हर्षयुक्त होन्साती येथें मिळाली
हें काय ?

अरुंधती—वत्सा रामा, ही भगीरथाची कुलदेवता गंगा, ही तु-
जवर सुप्रसन्न झाली आहे.

(पडद्यांत गंगेचा शब्द होतो.) हे जगन्पते रामभद्रा, चित्र
दर्शन प्रसंगीं तूं मला काय झटलें होतें व्याचें स्मरण कर.
कीं, ही सीता तुझी धर्माची सून आहे, हिचें कल्याण अ-
रुंधतीप्रमाणें सदा इच्छीत जा झणून, व्याप्रमाणें करून
मी उतराई झालें वरें ?

अरुंधती—ही तुझी सासू देवी वसुंधरा.

(पुनःपडद्यांत पृथ्वीचा शब्द होतो.) हे रामभद्रा, सीतेचा
व्याग केला व्यावेळेस तूं मला झटलें होतें कीं, हे विश्वभरे
क्षमे ह्या जानकीचें रक्षण कर झणून. तें तुझें वचन म-
नांत ठेवून व्याप्रमाणें मीं हीं केले वरें ?

राम०—मी महा अपराधी असतां ह्या देवी मजवर दया करतात,
तर कसामी ह्यांस प्रणाम करूं ?

अरुंधती—अहो पौर जानपद सकल जनहो, भगवती जान्हवी
आणि वसुंधरा ह्यांनीं अशी प्रशंसा करून जी मज अरुं-
धतीच्या स्वाधीन केली, जिचें पुण्यचरित्र भगवान वैश्वान-
र ह्यानें निर्णीत केलें, जी ब्रह्मादि देवांनीं स्तविली,
जी सूर्य वंशीय राजांची कुलवधू, जी देवयज्ञापासून उत्प-
न्न झाली, अशी ही सीता देवी द्यावी, निःशंकपणें द्या-
वी असें सर्व देवतांचें झणणें आहे. तर आतां ह्यावर तु-
मचें झणणें काय आहे तें बोला.

लक्ष्मण—पहा अरुंधतीनें निर्भर्सना केल्यावरून सर्व प्रजा

अंक ७.

आणि ~~सुख~~ प्राणिसमुदाय जानकीस वंदन करीत आहेत.
तसेच लोकपाल आणि सप्तऋषि तिजवर पृष्प वृष्टि करीत
आहेत. वाहवा, काय चमत्कार हा !

अरुंधती— हे जगन्पते रामभद्रा, आतां मी सांगते तें ऐक.

श्लोक.

घेईतुशीहेसहधर्मचारिणी ॥

सीताप्रियाजागुनिपुण्यकारिणी ॥

टाकींसुवर्णप्रतिमाधराधवा ॥

योर्जाइलाधर्मपर्याचराधवा ॥ २० ॥

सीता— (मनांत ह्मणते.) माझा प्राणनाथ माझे दुःख दूर
प्याविपर्या समर्थ आहे.

राम०— जशी गुरुपत्नीची आज्ञा होईल तसें.

लक्ष्मण— मी आज रुनार्य झालों.

सीता— आज माझ्या जिवांत जीव आला.

लक्ष्मण— हे जानकी, हा निर्लज्ज लक्ष्मण तुला वंदन करतो.

सीता— वत्सा, असा ही चिरकाळ वांच.

अरुंध०— हे भगवन् वाल्मीकि, हे सीतागर्भापामून उत्पन्न
झालेले रामभद्राचे पुत्र कृश, लव नेऊन उभयतांस भेट-
वावे. (असें ह्मणून निघून जाते.)

राम, लक्ष्मण— देवानें तसेंच व्हावें.

सीता— (डोळ्यांत अश्रुआणून,) ते माझे वालक कोठें आ-
हेत ? मला दाखवा.

(इतक्यांत वाल्मीकि ओण कृश लव येतात.)

वाल्मीकि— हे वत्सा कृशा, हे वत्सा लवा, ऐका, हा तुमचां

विता रघुपति, हा कनिष्ठ तात लक्ष्मण, ही तुमची जननी जानकी, हा तुमचा माता मह (आज्ञा) राजर्षि जनक ह्यांस नमस्कार करा.

सीता— (हर्षकरुणा आणि आश्चर्य ह्यांहीं युक्त होव्साती अवलोकन करून झणते.) काय, हा माझा तात जनक !

कुश, लव—हा ताता रामा, हा माते जननी, हा मातामहा राजर्षे जनका !

मिं, लक्ष्मण—(हर्षानें त्यांस आलिंगून झणतात.) हे वत्सांनो, आमच्या पूर्व पुण्याच्या योगानें तुम्ही आह्मांस प्राप्त झालां.

सीता—येरे बाळा कुशा, येरे लेंकरा लवा, ही तुमची आई पुनर्जन्म पावून तुम्हांस मिळाली आहे. हिला चिरकाल दृढ आलिंगन घा.

कुश, लव—(सीतेस आलिंगून झणतात.) आज आम्ही धन्य झालों.

सीता— हे भगवंता वाल्मीके, मी प्रणाम करितें.

वाल्मीकि— वत्से, अशीच चिरकाळ सुखी ऐस.

सीता— हा आमचा कुलगुरु वसिष्ठ, ह्या माझ्या सासवा, हीस भर्तृका शांतादेवी, हा माझा दीर लक्ष्मण, हा माझा प्राण नाथ, हे पुत्र कुश, लव सर्व सुप्रसन्न माझ्या दृष्टीसमोर आहेत. आतां माझ्या आनंदास पार नाही. मी सुख समुद्रांत निमग्न झालें.

(इतकपांत बाहेर गलबला होतो.)

वाल्मीकि— (देखून उठतो, आणि तिकडे पाहून झणतो.) हां

समजले. लवणासुराचा वध करून मधुरेश्वर शेष
आला. त्याच्या सैन्याचा हा गलवला.

लक्ष्मण— कल्याणें होऊं लागलीं ह्मणजे चोहोंकडून होतात.

राम०— ह्या सर्वांचा मी अनुभव घेत असतां ही मला अजून
खरें वाटव नाही. अथवा, अभ्युदयाचा स्वभावच असा
कीं काय न कळें.

वाल्मीकि— हे रामभद्रा, तुझे आणखी प्रिय म्यां काय कराचें तें
सांग,

राम०— याहून आणखी प्रिय करावयाचें उरलें आहे काय?
थापि आपण ह्मणतां म्या पत्नीं अमें असो.

श्लोक.

मंगल्यासुमनोहरा †त्रिजगतागंगेपरी ‡सर्वथा ॥
पापापासुन †रक्षिती ॥ वितरती †श्रेयांस जीहीकथा ॥
तीतें संतसदाधरोतद्वयं †जोपक्वतुद्धीकवी ॥
म्याची वाणिसुधानवीबुधसदाधेवोततीचीचवी ॥ २१ ॥

(मग सर्व निघून जातात.)

गर्भनामक सातवा अंक.

समाप्त.

उत्तर रामचरित्र नाटक समाप्त झालें.

मंगलप्रदा. †जगन्नाथाला. ‡सर्वप्रकारें. †रक्षणारी. ॥ देणारी.
†कल्याणें.

भाषांतर कव्याचे श्लोक.

आर्या.

वाणीभवभूतीची करुणरसाचीचहोयहेवाणी ॥

आणीजीश्रोत्र्यांच्या दृढदृढ्यांच्याहिलोचनापाणी ॥ १ ॥

भवभूतीच्यायोगें भूधरकन्याचभासतेवाणी ॥

नाहीतररुदनाचा संभवहोईलकायपाषाणी ॥ २ ॥

उत्तररामचरित्राभिध नाटकसंस्कृतांतजेंपहिलें ॥

व्याचेंहेभाषांतर यथामतिप्राकृतांतम्यांलिहिलें ॥ ३ ॥

पुण्यग्रामांकेलें भाषांतरपरशुरामताव्यानें ॥

विद्वंसभेसआदर पूर्वकहेंसर्पिलेंव्यानें ॥ ४ ॥

श्लोक.

सुवर्णपात्रांसुरसासिगोडी ॥

जीतीहुनीपर्णपुटीनथोडी ॥

असेलतेंदुर्लभपात्रज्याला ॥

तशीचतीयांतमिळेलव्याला ॥ ५ ॥

पिंगलाब्दींनऊसात सातएकशकींभला ॥

चैत्रशुक्लींपंचमीस ग्रंथसंपूर्णजाहला ॥ ६ ॥

